

KNJIGA O MILUTINU – I deo

Danko Popović

Lasno je ubiti princa i jednu ženu

Sinovče, nisam ja ranije bio ovako pričljiv. Ovde mi je govor omilio, ovde, u zatvoru. Ranije – poslovi, brige, ne daju glavu podići pa zaboravljaš šta je juče bilo, a sad, ceo život ko na dlanu. Sećam se svega.

Sećam se ko da je juče bilo – zvoni sa svih strana, a ljudi, dabome, znaju da se tako ne dozivlje na molitve i na pokajanja, nego da se u rat poziva.

Izađem pred štalu, sednem na mericu, a ono jutro, milina jedna. Treba da se odmoriš, baldisao si od kopanje, košnje i drugi poslovi – jeka je rada, a ovo sad, jeka od zvonjave.

Čujes li ti ovo, Milutine? – priđe mi majka. Kvrži prste i vata se za reku, gužva je. Znam kako je njoj kad čuje zvonjavu, dva su joj sina – da kažem, moja dva brata – poginula u prošlim ratovima, u turskom i bugarskom, a otac nam je – što bi se reklo, njen čovek – poginuo u Bugarskoj, na Slivnici.

Čujem, bre – velim joj – nisam gluv.

Pa šta čekaš, vidiš da ljudi odlaze školi.

Ja ustado, dado joj onu mericu, pa na sokak iz oni stopa. Ona, moja majka, stoji sa mericom u rukama pred štalom. E, tu sam sliku zapamtio. Moja majka, sa mericom u rukama, stoji ispred štale i gleda za mnom, a goveda zarikala, da l' od one zvonjave, da l' stoka štogod predoseća – ne znam. Znam da mi beše teško. Teško, bre, sinovče – kako koji rat, a tebi iz štale ode par volova. A to nije igračka. Volovi su volovi, zna se šta je seljaku par volova. Taman podigneš volove i ukoskas, a ono, uzme država, treba da vuku, topove, da vuku komoru, provijant. Ama treba, bre, volovi i da oru, i da vuku žito, i seno, i drva, treba da i' prodaš, da uzmeš koju paru, a ne ovako, da idu džabe. Kažem ti, nije ni lako ni zbog volova, ovo je treći par volova iz moje štale za tri godine, a oni koje su mi mobilisali mesec dana ranije, znaš kaki su bili – ko upisani. Al dobro...

Odo ja školi, a tamo – šta da kažem. Učionica puna svršiti ljudi, iskupili se, dabome, da nam učitelj kaže šta se ovo događa, zašto opet moramo u rat.

I kako ne otvorište vrata, pogušićete se – velim ja. Prigrijalo sunce, letnji dan, bazde opanci i težina, znoj; oseća se na štalu i obore. A učitelj drži štapić i pokazuje Sarajevo, na karti. Čisto se raduje. I fali Mladobosance. Oni su učinili svoje, uzleteli se u nebo kao mučenici. Bacili bombe, kaže, ubili švapskog princa i njegovu ženu.

Vasilije sedi i gleda me iskosa, ko veli: čuješ li ti uču kako prezvonjava.

Lasno je ubiti jednog princa i jednu ženu, ama rat se ne dobija ubijanjem prinčeva i žena – mislim se. Interesuje mene šta će sad da bude – misle li ostali Bosanci za tim mladim Bosancima, oće li dići kaku bunu i ustanak? Nije nama do njenoga uzletanja u nebo, ni dosad se u mučenicima nije oskudevalo. Nama, bogati, pomoć treba. Oće li oni uz nas protiv Švaba? – Odmanem ja vako glavom. Nisu mi tu čista posla. Ne volim da se Bosanci naprazno junače, da ubijaju prinčeve i žene, a posle, guzicu u stranu pa naša seljačija danak da plaća. Pa je l' tako? Ako si i Srbin i seljak, nisi stoka, ne voliš da te neko pravi ludim.

Polakote, učo, polako, nemoj tako sve iz jednog vitilja, nismo mi deca – veli Pavle i namiguje na me. A učitelj tera svoje. Tamo, veli, po Bosni i po drugim krajevima de žive naša braća Južni Sloveni, ustanak samo što nije planuo.

Iz tvoji usta u božije uši, učo – izađem ja napolje, ne verujem ni u kake Slovene, a neću ni da se kvažim sa učiteljom pred narodom.

Idem kući i sve gredom mislim o tim Slovenima. I da l' će da bude ko što učitelj reče. Teško ti, bre, da te u rat uvlače kad kome prasne ćef. Uvuku te u nešto što ne razumeš. Bogami. Slušo sam ja i otpre mnoge one školce. Dođu prekoleta na ferije pa se raspričaju o oslobođavanju svi krajeva de žive naša braća – čuješ, naša braća, a moja braća izginula zbog neke „naše braće“. Kažem ti, raspričaju se pred opštinom, pred školom ili pred crkvom, kako-kad, pa sve ko da će neko da im pokloni ono što bi oni mogli da ištu. Sećam se jednom o Velikoj Gospojini, pred opštinom – raspričao se Velibor Rović. Onako dugačak, pripo se na jedan kamen pa veze li veze. Oslobođili smo, kaže, Makedoniju. I staru Srbiju, pobedili smo na Kumanovu i na Bregalnici, sad ćemo da se okrenemo našoj braći u Bosni, Ercegovini i u Dalmaciji.

Sve tako Velibor, ko da mi samo treba da se okrenemo, pa da se tako i ostvari ono što je on zaumio.

Dobro, Velibore, a koliko će to da košta? – javi se Čedoljub Petrović, bio onda još živ. Oće li nam čeljad biti brojnija i veselija?

Čedoljub star, al ume da misli. Koju smo mi vajdu imali od dojakošnji ratova? – veli.

E ne radi se o vašim ambarima i koševima, štalama i torovima, o ujedinjenju se radi – drzak, bogati Velibor, drzak, a nema ga šaka jada, dugačak ko pritka. I bolestan. Turbekuloza samo što ga nije načisto pojela, al eto, oće i on da određuje sudbinu zemlje i naroda.

Kažem ti, nije uča nama prvi tako govorio. Nije. Slušali smo mi o tome podosta i ranije.

Al dobro, da se vratimo.

Odem kući, a nije mi lakše. Muči sumnja, sikiracija. Čisto smešno, seljak si, a muči te sumnja zbog neki Slovena i neki ustanaka. Al opet, o ratu je reč, o koži se radi, o glavudži.

Tumaram podrumom, pijem, ne krijem. I psujem, što da ne psujem. I kralja i vladu. I Gavrila Principa.

Ne greši dušu, Milutine – moja majka Gvozdjenja ide za mnom, krsti se, misli, valjda, da je i taj Gavrilo neki velikomučenik i svetac.

Spremi mi belu torbu – kažem ženi – dvoje lanene gaće, dvoje čarape, ko i dosad kad sam polazio u ratove. A žao mi žene – ni sa njom nisam sredio. Bolesna je. Deca se u njoj ne primaju. Troje je rodila, a ni jedno se nije održalo.

Majka mi pevca ispekla, po običaju, ko da ću na svadbu, a tri dana sam kosio na sirćetu i na perju belog luka – al, ajd, kad je taki običaj da Srbin dobro jede kad u rat i u smrt polazi.

Obučem nove čakšire, suknene, a žao mi. Poslednje su – dvoje sam u prošlim ratovima pocepao. Gunj neću da oblačim, nov je, i jedini – crkveni, stajaći, zašto da ga satirem o rorovima. A žena ko žena, ne žali ga, kaže: Milutine, može se desiti, ne daj bože, da pogineš, pa neka se vidi da si bio domaćin čovek.

Baš zato ga i ne bi nosio, zato što mogu da poginem, kažem ženi. Računam, ako poginem neko će joj za taj gunj kositi i žito vezivati – al njoj ne vredi govoriti, naumila se pa ne da. Oblači me ko da ću u narodnu pesmaricu – sve novo i najlepše rpa na me.

Nemoj, ženo, preterivati – kažem joj – samo dvoje gaće i dvoje vunene čarape stavi u torbu, to je čoveku ratniku dovoljno. Ako nema sreće, ne mogu mi ni kožne čakšire pomoći.

Sinovče, da ti sebi ne naudiš što se družiš sa mnom, znaš kako je.

E pa dobro, dobro, ako je ko što veliš, idemo dalje...

Rukujem se sa majkom i ženom. Udarim sokakom u selo.

Na sve strane odleže dernjava. Kad se pre izopijaše toliki ljudi? Zašto pevaju i plaše golubove, što se sad junače, rano je?

Uroševa kafana – prepuna. Pije se s nogu. Sve plaćaju Uroševići. Oni piju i najglasnije pevaju, oni najviše i psuju i pesmama prete Švabi – nije im teško, oni su oduvek najviše pesama i znali i pevali, a mnoge su i sami sročili; već su i o Apisu i drugima pevali, i o Gavrilu Principu – oni će da pevaju, drugi će da ginu.

Ajde, Milutine, da pijemo i da pevamo, – Pero Urošević, uzo čašu i naliva mi rakiju – zeman je zemlja da se brani.

Ajte vi Uroševići sa mnom da ratujemo. Meni je ovo treći rat, a tebi, Pero, i tvom bratu Jefi nije ni prvi – kažem. Zna to i on dobro, nego neće Uroševići belu torbu da prte. Dva meseca oni pod oružjem paradiraju okićeni značkama ko komite, al neće tamo de se gaće krvave nego pevanjem i dernjavom pokazuju vlastima kako vole kralja i Srbiju. Taki su bili i u prošlim ratovima. Njini su sinovi i sad po komandama u pozadini, a tuđu decu napijaju da se pijana dernjaju kad bi trebalo da plaču.

A da se mi o Turke ne ogrešismo

U četi mi beše student Mladen Jerinić, sin najboljeg gazde u našem kraju, Marka Jerinića. Došo Mladen iz Beča, dobrovoljno, oće i on da brani Srbiju. Fala mu. Srbija mora da se brani.

Šta će sa nama biti do posletka? Pitam Mladena, a on me, duša naša, vako zagrlji. Očiju mi, školac, u Beču škole učio, al zagrlji Milutina. Meni milo, što da krijem, milo mi, zagrlji me student, mene, običnog seljaka. Pun je vere i lepote. Srbija je, kaže, izvršila najveću moguću mobilizaciju koju je ikad jedna zemlja izvršila u svojoj istoriji. I sve on tako, a ja ga gledam, pa mi ga čisto žao. Nekako mi nije za vojnika. Slabačak je i suvonjav, nije, da kažem, neka koska.

Ništa se ti, Milutine – veli mi Mladen – ne sekiraj. Gavrilo Princip je pucnjem u Sarajevu otvorio vrata novoj istoriji. Nisu u Sarajevu poginuli samo jedan princ i jedna žena, veli, Austrija je tamo pala; videćeš kad ustanu Česi i Slovaci, pa naša braća Slovenci i Hrvati, Slavonci i Dalmatinci i Bosanci. Kad se to digne, ode Austrija bogu na istinu.

Dobro, Mladene – kažem mu – dobro ako će i Slovenci, i Slavonci, i Dalmatinci, i Bosanci. U redu, ako je tako dogovoreno.

A Mladen doliva: Austrija ti je, veli, Milutine, njima ko nama što je bila Turska, moraju je rušiti, šta će drugo...

Vidim da i on veruje u te ustanke. Poverujem i ja. Valjda će svako svoju Tursku da ruši. Obodri me Mladen.

E pa dobro, idemo dalje.

Dobismo ti mi bitku na Ceru, osvojismo položaje po Mačvi. Nastupamo u one krajeve iz koji smo bili odstupili.

Da bog sačuva. U Krivajici – tridesetak žena i dece Švabe povezale i poklale. Tako u Zavlaci i po drugim mestima, na sve strane, po Mačvi i Jadru. Fotografii zalacaju aparatima, slikaju mrtve žene i decu. Treba, kažu, za arhivu državnu i za novine po svetu, da se vidi i zna kaka se zverstva čine nad srpskom nejači.

Zaustavimo se na jednom đermu. Tu je i jedna baba. Deli vojnicima jabuke.

Je li, baba – pita Vasilije – jesu li opasne Švabe?

Nisu sve Švabe opasne, sinko – reći će ona baba – opasan je Švaba koji govori naški.

Vasilije se trudi da zapodene razgovor sa mnom, zapitkuje: Koji su to ljudi otud što govore ko i mi, Milutine, da l' su to oni Južni Sloveni o kojima nam pričaju oficiri?

Da je sreće, Vasilije, ti bi meni o našim kućama pričao, ti bi o našim sokacima, o vinogradima, kukuruzima i votnjacima govorio. Onolike naše otave po livadama, onaka naša stoka, a ti mi o Južnim Slovenima. Otkud ja to mogu da znam? Valjda za to ima ljudi razboritiji od mene, ljudi na položajima, valjda se zna ko je zašta nadležan. Sa mnom razgovaraj o oranju i o setvi i o rogatoj stoci. Sve nekako gledam da se sklonim od Vasilija, ali on trapulja za mnom i ljuti se. Sanćim, što mi nastupamo? Da ne nastupamo, ne bismo, kaže, gledali ovu grozotu – pokazuje mi na kuće spaljene, na zgarišta na nekadanje kotare. I na jednu kapiju. Lepa kapija. Zidani stubovi, ali koja joj je vajda od lepote. U kapiji čovek, biće domaćin, ko da je izašao da dočeka goste, vako, lepo obučen starac – visi, obešen, da bog prosti čisto smešan.

E pa, mi moramo da nastupamo, Vasilije; mi nastupamo kroz svoju zemlju, ne nastupamo kroz tuđu – okrećem ja glavu da ne gledam one jade, čeljad pobijenu i povešanu oko spaljeni kuća. Svud si to mogao videti po Mačvi. A Vasilije me tek dovati za ruku i vako trgne da ga u oči pogledam. Vidiš li ti, Milutine, da ovi ni kalemljeno voće ne poštuju; vidiš li vešaju i o pitome kruške i jabuke. Iskrleštio se Vasilije, gurka me da gledam u dvorišta pored koji prolazimo, ko da je, bože me oprost, važno da l' vešaju o pitomo il' o divlje drveće.

Gledaj, Vasilije, preda se, ne osvrći se, lakše će ti biti; ne gledaj okolo, vrdaj malo pogledom, nije bog čoveku dao oči da gleda sve što se može videti – ne znam šta bi drugo da mu kažem, nije meni lakše nego njemu, al računam: ako gledam preda se, manje ću nesreće naše videti.

Je li, bre, Milutine – povuče me opet Vasilije za rukav i zaustavi, i u oči mi se zagleda – da se mi o Turke ne ogrešismo?

Ja ga gledam, da nije šenuo – kako mi možemo o Turke, naše stare zlotvore, da se ogrešimo. A on, vako, trlja bradu. Mi smo, kaže, protiv Turaka grdno ratovali al, ruku na srce, vakog jada i srama od nji ne videsmo – pokazuje na jedno detence ubijeno, žensko, zagolićeno, da bog oprost, na jednoj mu nožici čarapa, debela, od vunena seljačka pletiva, puna krvi, a roj muva zukti oko njega. Dete bazdi, božju ti majku, dete ubili, muve ga napale, a ono zagolićeno i bazdi, ej bazdi. A dete žensko i zagolićeno. A podalje, nema ni desetak koračaja, visi žena – mlada, vitice joj niz grudi, a grudi raskopčane i vidi se da je osramoćena, na jednoj joj se nozi, da prostiš, gaće zadržale, da bog oprost, a ja se mislim: mora da je ova žena majka one devojčice, slične jedna drugoj ko jaje jajetu. Pa se mislim: da l' se u ovaj zločin umešaše oni što govore našim jezikom, božiju ti majku?! Vasilije ide za mnom gurka me i opet priupitkuje: Da l' smo se mi o Turke ogrešili?

Može biti da smo se o Turke ogrešili, Vasilije, al to nije našom namerom. Kako smo mi nekad mogli znati koje nas nesreće čekaju; ko je mogao znati da ćemo i protiv vaki ljudi ratovati, ko je znao da i vaki ljudi ima na belom svetu.

Perorez

Ne znam kako se ono mesto zvaše, znam samo da je bilo u nedelju, čulo se crkveno zvono u daljini. A mi se oko švapskog barjaka otimamo. Da bog sačuva. Majku jedni drugima psujemo na istom jeziku. Stenjemo. Cepamo jedni drugima utrobe. Ne znam što li nam je švapski barjak toliko ustrebao, zašto zbog jedne krpe da izginu toliki ljudi.

A meni baš zapade da otmem onaj barjak.

Poručnik Garašanin me pofaljuje pred strojem. To diže ugled svima nama Šumadincima – kaže.

Bog i duša, voleo bi da smo mi Šumadinci ugledni po čemu smo i bili, po debelim svinjama i bikovima, po suvoj šljivi i rakiji.

Tu je poginuo i Aksentije, familijaz naše škole. Jurnuo na bajonet. Proburazili ga zbog šarene carske krpe. Zakopali smo ga. Dok sam ga zatrpavao, prolazilo mi je kroz glavu kako je Aksentije slušao učitelja dok je ovaj pričao deci kako su se naši stari junačili, za go nož vatali i oko barjaka se otimali. Pa eto, i naš Aksentije tako, ko naši stari iz priča za decu. A šta ja da kažem njegovoj deci ako se kad vratim kući pa i' sretne?!

Tu je Vojislav Dikinac grdni rana dopao. Krnut bajonetom. I on vidi šta je i kako je. Šapuće mi – ne može da govori – da uzmem onaj perorez i da odnesem njegovim ukućanima.

A taj perorez juče mu dao prestolonaslednik, kad je obilazio položaje, pa Vojislav sav srećan beše. Fatio mi se da će perorez odneti kući, da se Dikinci njim ponose. I da ga čuvaju. Velika je to stvar. Poklon od budućeg kralja. Koja kuća ima taki perorez?

Ja tražim onaj perorez, ne mogu da ga nađem. Prevrćem džepove, torbu – nema ga. Tražim ga po slami, nema ga, a Vojislav mi ga u amanet daje da ga nosim i predam njegovim ukućanima.

Šta da kažem Vojislavu, on umire, a peroreza nema. Valjda mu ispo negde dok se krdžumo po vojištu ili dok su ga ranjenog ovamo nosili. Ne verujem da mu ga je kogod ukro.

Žao mi Vojislava i krivo mi na prestolonaslednika, što je dao perorez jednom mučeniku, Dikincu. Da mu nije dao, može biti da bi se Vojislav manje junačio i, može biti, ne bi poginuo.

Vojislav je umro pred nama, i lepo smo ga zakopali.

Ti dana mnogi nam se predadoše. Zarobismo i oficira. Pa sedimo, tako, i pričamo. Jedan iz Zagreba, Srbin, raspričao se: nije Srbima u Austriji ništa lakše i lepše nego Srbima u Srbiji. I tamo Srbe proganjaju. Apse. Nasrću na kuće i imovinu. Lupaju izloge, rasturaju radnje zanatlijama i trgovcima, Srbima.

Zašto, bre? – pitam ja pred svima.

Kako, zašto? Pa zbog princa Ferdinanda.

Dobro, je l' to Švabe tako postupaju sa srpskim življem? – pitam.

Ama, kake Švabe, radićevci i frankovci. U Bosni, čujem, još crnje, Srbe raseljavaju, u logore trpaju, imovinu i kuće otimaju...

A, to li je, mislim se.

Mi smo narod suvozezan

Poterali su nas preko Save, u Srem.

A sa čim, brajko, s kojom vojskom da pređem Savu? Nemaš pontone, a imaš seljake koji ne znaju da plivaju.

Ljudi se potkočili, ne ide im se preko vode. I stoka se uznemirila, predoseća vodu. Volovi iskreću vratove, gledaju u nas, a mi ne smemo stoci u oči pogledati. Sude nebeski, kako li će nama naša komanda u oči pogledati!

Kloparaju točkovi ispod topova i kara, topti konjica. Šljuka pešadija. Ama nije to kao kad se mi po Srbiji krećemo.

Priđem uz obalu, strah mi se u kosti zavlači – zar smo mi vojska koja može da pređe preko tolike reke.

Što li nas ovako natovariše? – vajka se Pavle.

Pridržavajte se za volove – savetujem ja – volovi nam mogu na vodi značiti više nego na oranju. Jedino nam oni mogu pomoći.

A most se ljulja.

Oficiri viču da se žuri i da se otaljava.

Držim se Pavla i Vasilija, da se ne razdvojimo u pomrčini i gužvi.

De smo ovo? – pita Pavle.

Što će ti to da znaš; sve drugo znaš, samo ti to fali – idem ja za komandom.

Na dobrom nismo, niti smo mu se uputili; podaviće se i oni koji od nas bolje plivaju – veli Vasilije.

A Pavle nikako ne prestaje da zapitkuje. Stalo mu je da zna de je i kud je krenuo.

Tamo ćemo, preko, u Mađarsku, da osvajamo Austriju, da oslobađamo našu braću; tamo žive naši ljudi, tamo su naši manastiri i kosti naši vladara – sve tako Vasilije, pa se, tek, okrete meni: Dobro, Milutine, ti si viđen čovek – bio si najbolji đak; učitelj Zarija, bog da mu dušu prosti, tebe je cenio i uvažavao mimo nas ostali, ajde ti, brajko, sad nama reci kud nas vode.

Ja ćutim. Gazim oprezno, staram se da ne izgubim njega i Pavla. Čekam da nas sa te strane de su naši manastiri braća dočekaju vrelim olovom. I trebalo bi. Ko nas je zvao da i oslobađamo? Da je njima do oslobođenja, oslobodili bi se i oni sami.

Dokopasmo se mi nekako obale. Zagazimo u žitku zemlju. Jedva izvlačimo noge iz blata.

Žao mi stoke – kud je vodimo, ovolike naše volove i konje. Ako smo rešili svoje glave da pogubimo, zar moramo i stoku da upropastimo. Zašto ovoliku imovinu da šćerdamo, u tuđoj zemlji? Nismo je na kocku zimali.

Mislim ja tako i gledam onu ravnicu, kad li Pavle Kezun podviknu: Lezi, Milutine, niko te, veli, nije na raboš uzeo!

Da l' reče il ne reče, zasu nas vatra iz topova. Pršti zemlja, svira šrapnel. Vasilije psuje poganu švapsku majku. Pavle – ludu srpsku majku. I braću. I oslobađanje. I manastire. I ćivote kraljeva i velikaša. Zar zbog mrtvački sanduka i kraljevski kodžanja da izginemo!

Osuše i mitraljezi. Tuku sve više i crnje. Na ravnici si, ko na dlanu. Ojadiše. A kako da bežiš, umoran od pešačenja po mekim njivama, u opancima raspadnutim.

Jednom pred veče, otud od sela za koje rekoše da su Šašinci, napade nas i pešadija. A mi, suljaj, odstupaj.

Konjica! – povikaše odnekud i osuše vatru, da nam ne bi zašla za leđa.

Prekini paljbu! – povikaše opet. Nije konjica nego artiljerijska zaprega i nije neprijateljska, nego naša.

Gedžo! Psuju nam i srpsku majku, tuku i jure. Gedžo, kud ćeš sad kad ne znaš da plivaš? Eto, oni znaju da mi ne umemo da plivamo, a naši to nisu znali. Bože, što nam bar ne posla neprijatelja koji ne zna naš jezik!

Šta nam je ovo trebalo, Milutine – gledam onaj jad i propast našu.

Posle nam oficiri objašnjavaju kako smo u Srem krenuli da pomognemo naše saveznike, da Švabe i Mađare vežemo za sebe. Mlogo je to korisno za saveznike, govore. Da mi nismo udarili na Švabe i Mađare, oni bi na Ruse udarili još više. Mi smo se, kažu, odužili svojoj slovenskoj braći. Ko će ako Srbi neće.

E baš dobro što smo opet stradali za neku slovensku braću – mislim se, al ćutim. Stalno nas s nekim bratime, pa na se prtimo što nismo kadri poneti. Zar smo mi neka sila, mi treba jednom da

pogledamo sami sebe i da se izmerimo pa da znamo koliki smo. I čudi me da smo tako veliku slavu – ako je verovati da ona o Srbima kruži po svetu – olako utopili u beslovesnu vodurinu. Zar kruna i vlada nisu znale kaku vojsku imaju? Što su se stidele pred saveznicima, zar nisu mogle reći da je njen narod suvozezan i da ne ume da pliva?!

Muči to, sinovče. Pitaš se ko si i šta si ti toj tvojoj državi, ko su joj i šta su joj noliki ljudi sto izgiboše i u beslovesnoj vodurini se podaviše.

Uvrebam priliku da priđem Mladenu nasamo i sve mu skinem sa srca, a on me rezili: Ne može se, veli, o tome suditi iz seljačkog opanka. To su krupna pitanja istorije i politike, tvoji su, veli, vidici skučeni, Milutine. Ti, veli, govoriš ko da ti je Srem tuđa zemlja. Srem je, veli, naša zemlja, u Sremu žive najbolji Srbi. Koliko je samo naši iz Šumadije u Srem i druge krajeve Vojvodine prebeglo od Turaka. Znaš li ti, Milutine, koliki su sremski Srbi stradali samo ovog rata zbog toga što su Srbi? Oni su nas pomagali i za vreme Ustanka i pomažu nas i sad.

Ja se pomeo. Nemam ja ništa protiv Sremaca, znam ja za Sremce, ali se pitam koju su vajdu oni imali od našeg ludog stradanja.

To su, Milutine, krupna pitanja za tebe, to mogu da razumeju ljudi školovani – ljutka se Mladen.

Dobro, mislim se, teraj dalje...

Nisam dozvolio da mi Raka „Trocki“ soli pamet

Dobismo mi bitku na Strmovu. – Mrtvaci na sve strane. Ja i merkam. Rešio sam – oću da se obujem, nema tu šta da se krije. Merkam neke čizme ili cokule, moram nekog mrtvacu da izujem. I ne pomišljam šta bi mi Živana, i šta bi mi majka rekla, nema se sad za to vremena. Zapade mi za oko jedan sa fesom na glavi. Učini mi se da je mrtvac moga rasta i moje snage i da je nogat ko i ja. Što da ga ne izujem, neka i mene izuju ako poginem. Nisam u rat pošao da se obuvam i odevam, al kad sam te sreće, obuću se, neću više vodu i blato da trpim u opancima.

Jevrem mi za leđima bogorada: Nemoj, Milutine, sa mrtvacu neprijateljskog da skidaš obuću, stići će te nesreća, veli, skini je sa našeg mrtvacu, ima i' – pokazuje mi rukama na strmovačke položaje.

Kako sa našeg, mislim se, mi smo bosil nam se obuća raspala, da se ne lažemo.

Priđem ja drugom neprijatelju, on podoficir. Krupan čovek i krakat. Mojeg rasta. I njemu fes na glavi. To mi odgovara. Lakše mi je njega da izujem nego nekog pravog Švabu. Švabe bi me bilo stid, ovoga nije, ovo je poturica, nekad je bio Srbin pa se poturčio i sad, evo, na Srbina kidiše.

Skinem ja jednu čizmu – dobra čizma. Vučem drugu, a mrtvac tek pomeri nogu. Prestravi se ja, potego za nož.

Ne, brate, ja sam Bosanac! – pridiže se mrtvac, ispruži vako ruke prema meni. Moli. I pokazuje mi da ima fes na glavi.

Jevrem se zaceri: Ostade ti, Milutine, bez čizme, veli, neće čizma na tvoju nogu.

Dobro, bre, Bosanac – pitam ga – jesi li ti dosad znao da si Bosanac i da si mi brat, ili si to doznao tek ovde, na Strmovu? Od koga sam se ja dosad branio i od koga ja moram da bežim sa svoje zemlje – ne dozvoljavam da me pravi budalom. Znam ja ko je meni brat. Tome ne treba da me uče ni kralj ni vlada. Pa je l' tako? Kako to da je meni Bosanac brat, je l' ja nisam brat Bosancu! Zavrljačim onu čizmu, setim se našeg učitelja i stanem ga psovati za sve što nam je o Mladobosancima pričao: da će svu Bosnu da dignu i sa nama da se svrstaju.

Raka „Trocki“ brani zarobljenika. Ne diraj čoveka, Milutine, veli, nije on kriv za klanja i vešanja dece, žena po Mačvi, ovo nije rat naroda, ovo je, kaže, rat careva. Pravi se važan Raka opančar, što je video nekog Trockog u Beogradu, ako mu je verovati, i što je išao na te prvomajske izlete.

Kakav rat careva, Rako! – dernem se, ne dozvoljavam da mi Raka Trocki soli pamet. Svi carevi sveta da su se skupili i preko Drine i Save da su u Srbiju upali zajedno ne bi onoliko žena i dece poklali, niti bi mogli onolike kuće popaliti i onoliku stoku odvesti.

Nije nam Pašić doneo vaške

Samo što Srbiju povratismo, kad udari tifus. Ara li, ara. A mi se brani belim lukom i rakijom. Tu pomreše Radovan iz Dragolja, Veselin iz Jelovika, Staniša iz Stojnika, ne znam kako se zvaše Trta iz Jagnjila i mnogi još. Da bog sačuva.

Pavle i ja odosmo do bolnice da obidemo Milovana iz Misače. A Milovan, vidim ja, umire. Ne može da nas prepozna. Zove nas, kao u kuću. Ajte, ljudi, evo sedi mi otac i čeka vas, uzvario rakiju sa medom.

Tvoja kuća i tvoj otac, čekaju te, to je tačno, al ti nećeš doći, mislim se, tebe će u krečanu, a možda i nas za koji dan.

One ponude što smo mu poneli mi vratismo, pa sednemo i pojedemo. I pričamo šta je i kako je sa Milovanom i straujemo od tifusa, a Mladen nas umiruje. Sve je to cena slobode otadžbine, veli, moramo da je plaćamo, odgovorni smo.

Kaka cena, sunce ti, mi smo svoje odužili, stradali smo od olova i bajoneta, bila nas artiljerija, bila kiša i noć, gutalo nas blato; mi smo odgovorni za naše planine i reke i polja, a ko je odgovoran za tifus?! – planem ja.

E pa, nije nama Pašić doneo vaške, vaške su naše, seljačke, nisu Pašićeve – posmeva se Vasilije, izaziva, a Mladen vidi, pametan čovek, pa okrete razgovor na drugu stranu.

Koja je to računica?!

Stalno se govorilo da ćemo u Solun. Mlogi se od nas nadali da ćemo vozom. I da nas tamo čekaju saveznici. A mi, na Kosovo. Pa odatle u arnautske planine i bespuća.

Šta je ovo – pitam Mladena – onako nasamo, u poverenju. A on mi, duša naša, objašnjava. Bugari su nam presekli odstupnicu niz vardarsku dolinu i nabacili nas na Albaniju, drugog puta nemamo. Dobro, Mladene – pitam ga – zašto su nas Bugari napali, s leđa? Mi smo sa njima zajedno Jedrene osvajali, tamo mi je brat poginuo. A Mladen mi objašnjava, dabome, u poverenju: Bugari su nas napali zato što je Pašić pogazio sporazum sa njima i trinaeste im uzeo Makedoniju levo od Vardara.

Dobro, Mladene, da nije bilo rata trinaeste i Bregalnice, da nije Pašić to učinio zbog Makedonije, da l' bi nas sad Bugari napali? pitam ga. A on, vako, sleže ramenima: možda i ne bi, veli.

Pa dobro – pitam ga – koliko će sad da nas košta levo od Vardara?

Mladen očuta.

Ja stanem, pa se mislim: uzesmo Makedoniju levo od Vardara, a sad izgubismo Srbiju. I tolike ljude. A koliko li će nas jos ostati po ovim planinama i jarugama, pomišljam, koja je to računica.

Šta je i kako je iza planine

Gledam kako guramo i bacamo topove u surdume.

Podalje tamo eksplozije potresaju zemlju – naši spaljuju municiju.

Mladene – pridem mu ja opet – koja je ovo računica? Da l' bi za nas, Srbe bilo bolje da smo se nekako odavde vratili kućama, da ne satremo sve što nam je ostalo. Vidiš li ti na šta mi ličimo, mi smo svi načisto zanemogali, zar vaki ljudi mogu preko tuđe zemlje, po vakim gudurama, na ovakvom vremenu, gladni.

Vidiš, Milutine, vaka je stvar – kaže mi Mladen – ti, veli, vidiš šta je i kako je, a šta će da bude, ti to ne vidiš. I ne vredi da ti objašnjavam. Ti, Milutine – pokaza mi on na jednu planinu, ne znam kako se zove – vidiš samo do one planine, a ne vidiš šta je i kako je iza planine.

Mene secnu, da beše ko drugi mesto njega, bi mi se dlan otkao, al znam Mladena, dušu našu, nije on teo Milutina da uvredi. Samo, pošteno da kažem, krivo mi. Primetio sam ja da nas seljake naši školovani ljudi mnogo potcenjuju. I to ovi naši, seljački sinovi, oni što su juče opanke izuli. Bogami, kažem ti – oni sve ko da mi seljaci grokćemo ili ričemo, ko da zdrave pameti ne možemo imati ni kad se o našoj koži radi. Eto i ti, sinovče, stalno se nešto mrštiš, krivo ti što ja ovako govorim. I ti zamišljaš da bi ja mogo samo o oranju, kopanju i o stoci da ti kazujem. A ja, eto, o tome ne govorim. I ti misliš da ja pametujem, a ja ti baš govorim ono što me peče i što mi je sudbinu odredilo. Ne znam, sinovče, je l' tako i u drugi naroda prema seljacima? I ne znam čime smo to mi srpski seljaci zaslužili. Ne znam da l' su drugde seljaci podneli i učinili za svoj

narod nešto više nego mi. Pa zar nam najveći ljudi nisu bili seljaci? Ko nam je ustanke i bune dizo i vodio, ko je državu stvarao, čuvo i spasavao, ajde, ruku na srce.

A Mladen meni opet: Ne vidiš, Milutine, preko planine. Oće reći: ne vidiš ti dalje od košare, tora i obora, ne vidiš dalje od praga i ognjišta. A ne pomišlja da je to manje opasno, nego kad se zableneš preko planine i gledaš u nebesa, ne vidiš svoga praga i šljemena i ne vidiš da ti odžak ne dimi i da su ti se u vatrištu zmije zalegle.

E pa, u redu – kažem ja Mladenu – ako ja ne vidim, neka vide oni koji treba i mora da vide; preći će se i preko planine pa će se videti ko je dokle mogo da vidi.

Sveti oci

Idemo mi tako, bolje reći, teturamo preko Albanije, iz ledare u ledaru, iz vučare u vučaru. Kad vako po strani, u jednoj zaravni, deca. Nisam i' brojo, al beše i' tridesetak.

I pukovnik Ivović, odnekud, među onom decom. Džarka vatru i priča im, a deca ga slušaju i cvokoću, dabome, prozebla deca, nije ovaki put za decu, nije ni za odrasle. E da je otadžbina zemlja otaca, mislim se, ne bi sa nama bila deca, sami bi mi završili ovaj pišljivi posao.

Milutine – veli mi Pavle – znaš li koji je dan? Danas su sveti oci.

Koji, bre, oci, sunce ti – neću da kažem. To je nekad bilo, dok su se oci deci poklonima drešili, sad je drugo, sad su oci decu vezali i u ledare i vučare zavukli, zarad otadžbine. Naopako. Ne znam samo kud su se dele majke i babe, što dozvoliše vaku propas, kako one ne odbraniše i ne zaštitiliše svoju decu.

Milutine – veli mi Pavle – ne znam ni ja ko pokupi i povede ovu decu u ovu nesreću, a voleo bi znati. I voleo bi znati, veli, de su ovoj deci bili dedovi, i kako su smeli unuke zarad otadžbine da porinu u ove straote. Šta će im otadžbina bez unuka! Stra me, veli, da i moj otac nije poludio pa i on moju decu za mnom amo poslo. Zebem, veli, Milutine, sa dve strane. Ako mi deca u ovom ledenom paklu skapavaju od studeni i gladi, zašto ja trebam da se borim – za koju otadžbinu, za onu što mi je decu satrla! Pa ja ću, bre, da je rušim, neću da je branim, post ti tvoj! Ako bi tako bilo, njoj goreg neprijatelja od mene ne treba. I šta je to otadžbina! – sikće on. Teško mu, dabome, okrenuo mu se svet naopačke, ko i meni, nismo mi deca, nismo ni stoka. Nismo ni oficiri, ni popovi. Ne živimo od slave.

Pitaj pukovnika Ivovića – pokažem Pavlu u pravcu vatre. A tamo pukovnik Ivović sedi sa decom. Priča im šta će biti kada stignemo do mora. Laže decu da na moru ima voća koliko ti duša želi, i čaja zaslađenog. Neće da kaže da je more vodurina i bezdan.

E, na šta je saspeo pukovnik Ivović, da laže decu, popišam mu se na epote. Da l' imaš koji zalogaj? – pita me Pavle i gleda onu decu.

Imam jedan krompir.

Daj ga deci. Oci su danas, red je, ja da imam štogod dao bi im.

Pa neću ni ja krompirom svoju guzicu da spašavam kad su deca u pitanju. Ponesem onaj krompir, a suze mi na oči, oću da se zagrcnem.

Pružim onaj krompir – deca me gledaju, grlo mi se steglo, ni jedne reči u meni.

Što plačeš, vojniče? – pita me dete, a ja se zarosi i plači. Al, opet, kažem sebi: Milutine, pomisli kako je onima koje su njina deca stigla u ovom paklu – Radoša stigao sin, dete se razbolelo i umrlo od groznice, a on mora dalje. A zašto? I protiv koga? Jesu li njemu veći krivci Nemci il ovi naši što su izmislili ovu dečiju strategiju?

Nije narod ko i trava

Ne mogu posigurno reći de stigosmo vrhovnu komandu i vladu, al beše jedna zaravan i tu vatre naložene i konji osamareni, pod golemim teretom šatorskim krilima pokriveni. Čujemo, tu su kosti neki naši vladara davni.

Koji to vladara kosti nosite – pitam jednog redova – zar mi nemamo štogod važnije za nošenje? Pravim se ja malo onako, a onaj redov se nasmeja, nešto bi reko, a sve pogleda u oficire da ne čuju. Oficiri su ljudi platežni, ne smeju da hule na sudbinu, a seljaci su drugo, seljaci, mislim, redovi.

Pravo da ti kažem – veli mi onaj redov – da se ja pitam, ja ne bi nosio ove kosti, što da i' krpamo, šta će oni Švabi, a ne znam ni mi šta ćemo sa njima.

Pametan čovek, sinovče, kaže: Ako i nosimo zbog nekog amaneta, nije nam potrebno, šta će nama amaneta kad smo mi u Srbiji ostavili svoje kuće, čeljad i stoku.

Šta ti kažeš? – pridem Mladenu. Mi nemamo čime da naranimo ovu decu što i' kroz ovaj ledeni pakao vodimo. Saranjujemo svoju uzdanicu i budućnost, a nosimo kodžanje. Šta misle kruna i vlada o nama, misle li one da smo mi đakoni i bogomoljci, pa su nam kodžanje kraljevske preče od nasi kuća, čeljadi i stoke.

Milutine – veli mi Mladen – narod mora brinuti o kostima svoji predaka, od kostiju predaka nema sigurnijeg oslonca, barem za nas, Srbe.

A šta bi sa onom našom slovenskom braćom? – džarnem ga. Njemu ne bi pravo, pa poče da priča o velikoj državi budućoj, samo veze.

Bože, šta li je ovim našim školovanim ljudima, mislim se i slušam ga. Njemu duša u nosu. Gladan, bolestan, jedva noge vuče. Sneg uvitlio, noge mu promrzle, ruke mu se skoćanjile, glava mu se smanjila – al on, o velikoj državi sniva.

Znaš li ti, Milutine – pita me – šta je to srpsko vojvodstvo?

Ja se pravim da ne znam – sležem ramenima.

E, pa, Milutine, veli, i srpsko vojvodstvo će biti Srbija. A znaš li ti šta to znači kad se nama zemljica ukrasi gradovima ko što su Novi Sad, Osek, Vukovar i drugi.

Dobro – ućutim ja, ne smem se praviti pametniji od celog naroda – da stradamo za srpsko vojvodstvo, valjda i tamo žive Srbi.

E, Milutine, da se mi nismo za ovo opredelili i voliko žrtvovali, nikad ne bi došlo do ujedinjenja Južni Slovena. Ako smo, veli, izgubili zemlju, vojsku ćemo imati. A onda će saveznici, kad dođe do diplomatski dogovora, morati da udovolje našim zahtevima. Onda će, veli, saveznici da nam daju sve krajeve u kojima žive Južni Sloveni, onda su Dalmacija i Slovenija spasene. Kad tako ne bi bilo, Talijani bi, veli, uzeli Dalmaciju i još neke krajeve.

Ja slegnem ramenima, ne razumem srpska posla i srpsku računicu. Nisam siguran da zbog toga i ova deca treba da stradaju. Dobro – pitam ga, čovek je škole u Beču učio – beše li na svetu još kojeg naroda da je satro decu zbog države i neki krajeva i, ako beše takoga naroda, šta bi s njim, usreći li se?

Mi ovaj rat ne smemo da izgubimo, to tebi, Milutine, ne može biti jasno, to su neka viša znanja.

Kako, bre, ne smemo da izgubimo rat a smemo da izgubimo narod! – mislim se. Pa je l' tako, sinovče? Šta ti znači da dobiješ rat a da satreš narod?

Posle sam vido tu računicu, al dockan. Dođe vreme, trebaju ti ljudi, treba ti pamet, Srbi su ti potrebni više nego ikad, al de su, nema nji, ostali u snežnim vejavicama. Pojela i' Albanija. Pa je l' tako? Ne niču ljudi ko pečurke. Lažu oni koji kažu da je narod ko i trava – kosiš ga, a on se podmlađuje.

E pa ti vidi da l' sam ja u pravu, il nisam...

Al dobro, idemo dalje.

Ruku na srce

Taman se dan od noći oprašta, kad, u jednoj uvali, pored puta, pobijeni, žena i deca. Srbi, izbeglice. Bila tu i jedna devojčica, dete od pet-šest godina, ranjena i svučena. I u snegu ostavljena. Tu i umrla.

Da l' će ovi Arnauti uvek misliti da sa Srbima mogu kako im prasne ćef – pita me Pavle – da l' će, veli, uvek računati da smo mi slabotinja kako nas sad vide.

U neko doba sustigoše nas naše izbeglice, goli ljudi. Svučeni, samo u gaćama i košuljama. Pričaju – napali ih Arnauti, oteli im kljuse, a njih poskidali. Cvokoću ljudi i pokazuju vako u pristranak, na neke kuće, tri – četiri kilometra udaljene. Treba, kažu, da se vratimo, da pobijemo

Arnajte u tim kućama, oni su pobili naše dečake, razmrskali im glave ušicama sekira, nisu ni metkove teli da troše, pobili dečake i poskidali.

Ne mogu da budem pametan: zašto ubijaju i one koji već umiru? Valjda su prokljuvili da imamo po koju srebrnu crkavicu i po koji žučak – pokazali im Srbi kad su kupovali seno za volove i konje.

Nemoj da se ljutiš, sinovče! Ja ti svoju sudbinu kazujem. Oću jednom, evo, da je sastavim celu. Ranije mi se nije dalo. Ranije, kuća, njiva, stoka, ratovanje, pa nikako sebe da vidiš celoga. Sad je drugo, sad mogu. U zatvoru sam, ima se vremena.

Arnauti ubijaju našu decu – Raka Trocki drobi o bratstvu sa njima. Umire se od gladi i studeni, a naši školovani ljudi melju o slovenstvu. Ne smemo vatru da založimo, obuća nam se raspala, a poručnik Garašanin objašnjava našu sudbinu. Da smo se mi vratili našim kućama, a vlada i kruna da su potpisale kapitulaciju, kaže, Talijani bi uzeli deo teritorije naši Južni Slovena i Dalmaciju; ovako, kaže, mi ćemo sačuvati nešto vojske, krunu i vladu, pa ćemo imati državu kako dolikuje Južnim Slovenima. Država će nam biti velika čak do Soče.

A de ti je ta Soča i šta je Soča? – pitam ga.

Soča je, kaže, naša reka u Austriji, tamo žive naša braća.

Slabo ja znam o rekama, a za ovu prvi put čujem. A ne smem reći: e, moj poručniče, i nesrećniče, zar si se školovao da bi omalovažavao svoj narod; zar smo mi i to zaslužili, da nas možeš pozvati da umiremo i za reke po Austriji.

Ajde, vala, da umremo i za tu Soču – namignem Vasiliju – što da ne umiremo i za Soču, ovde, u Albaniji. Ko će ako mi Srbi nećemo – spade mi kamen sa srca. A poručnik Garašanin se ljuti: Šta se šegačiš, Milutine! Ja ga samo gledam. Ne smem reći – mnogo je za jedan narod, pogotovu ovako mali kao što smo mi, ako ga budu nagonili da umire za svaku reku. Valjda svaka reka ima svoj narod koji treba da umire za nju.

Ruku na srce, vojska je vojska, al šta će sa narodom da bude, to te ždere, sinovče.

Sve više je uplakani i prestrašeni žena i dece, teturaju izgubljeni ili u povorkama bez kraja.

Nabasa na nas patrola Dunavske divizije, traže neku decu, grupu đaka iz Beograda, izgubila se u snežnim vejavicama i gudurama.

Pored oni staza smrznuti leševi đaka i vojnika. I smrzle trupine konja.

Spašavaj volove

Ne mogu tačno reći u kom ono mestu beše, tek dodeliše našem vodu volove. Skupilo se, bogami, sedamdeset volova koje od artiljerije, koje od komore.

A nama milo – seljacima rogata stoka mnogo znači, znaš i sam.

Idu naši volovi, bogami, sve ko da znaju da treba stići naše kolone, a ja pogledam koliko je suncu do zalaska. Kad, zviznu olovo. Sa oni čuka ođeknuše puške.

Zasuše nas i bombama i kamenjem.

Stenje stoka, riču volovi. Padaju niz litice u provalije. Mi u zaklone, a Arnauti zovu na predaju.

E pa, ništa nam ne vredi, ovima se ne smemo ni predati, mislim se, ne smemo im ni goveda predati. Da je bog teo da se predamo, on bi nam odredio neprijatelja kome se smemo predati, ne bi nam odredio Arnautе. Pučam i ja, požurujem volove i mislim se: ne bi ni prema Nemcima bilo lepo da se predamo ovima. Šta bi o nama Nemci mislili i zar bi nas cenili da se ovima predamo. Pa je l' tako? Imali smo mi i jači i uljudniji neprijatelja od Arnauta, pa se nismo predavali. Kako sad ovima zarobljenici da budemo, na te grane da spadnemo; ja neka junačina nisam, al opet, stid bi me bilo da se ovima predam. Vala bogu, mislim se, šta li oni o nama misle kad nas zovu da se njima predamo. I što li će njima roblje? I roblju treba krov nad glavom i postelja. I roblju moraš dati leba i uz leba.

Smešno, dabome. Al – guraj dalje! Spasavaj volove. Pucaju oni, pucamo i mi. Stoka se poplašila od onog kamenja, ranjavaju je i ubijaju kamenjem i bombama. Padaju volovi u surdumu, niz litice. Al, opet, iskobeljasmo se.

Jaaj, da li će ovo unuci i praunuci naši i praunuci praunuka naši' smeti da zaborave, da l' će ovo biti opisano! – odhukuje Tanasko Stragarac, a sve gleda ka onom mestu i onom paklu de nam volove izranjavaše i pobiše.

Zaboraviće se, jašta će, mislim se – ko će da opisuje ove nesrećnike što pore konjske leševe i jedu da ne bi umrli od gladi nego od bolesti; ko će da opiše ove zbegove što se vuku za vojskom koja je mučnija i slabija od nji! Ko će da piše o onoj četi đaka što je zalutala u snežnim vejavicama u albanskim planinama i umesto na more stigla na nebesa? Ko to može da opiše? Da je bog teo da to ostane zapisano, on bi onaku sudbinu dodelio kojem pismenijem narodu. Narodu čitljivijem. I narodu manje zaboravnom nego što smo mi.

I sve tako, izmičemo mi, a stoka poslušna, idu naši mršavi volovi ko da znaju u kakvoj su opasnosti i ko napada.

Da l' vredi žuriti, Milutine? – zastajkuje Tanasko Stragarac – možemo se, veli, sresti sa drugim Arnautima.

Sresti se nećemo, al će nas napasti sa strane ili s leđa – mislim se i sve požurujem: Ajte, braćo, da umaknemo ovima. Zna li, velim, koliko su nas iskoštali ovi volovi i oni što nam propadoše, znate da nam Arnauti nisu seno prodavali za pare artijane, nego za zvečeće. Koliko je, velim, samo amajlija dato za seno, koliko prstenja i koliko zlatni satova oficiri poskidaše i dadoše za seno.

Izgubismo mi tries volova, šta ćeš, žao ljudima, žao i meni.

Posle sustigosmo komoru, tako se zove, a kaka je to komora koja nema da ti pruži kaiš slanine, il šaku brašna, al dobro.

Poručniku Garašaninu žao volova. Priča on šta je i kako je bilo, a jedan major, intendant, šta li je, teši poručnika i nas: Prošli smo bolje nego oni što su provodili ergelu iz Ljubičeva, oni su, kaže, pogubili rasne konje, a mi obične volove. Volove ćemo lako zaimati, a rasne konje poteže, nji je Srbija skupljala i gajila još od knjaza Mijaila. Stade onaj major nama pričati koliko je knjaz Mijailo truda uložio da Srbija dođe do rasni konja, pa sad i to propade.

Ovde ti se steglo, al šta ćeš. Guraj dalje!

Medaljoni

Iza jedne okuke i poveće stene izbiše Arnauti, nji šestorica. Ugledaše nas pa se malo i pometoš – naučilo to da prepada žene i decu pa se od nas kao malo i uplašiš. Tek, puče jedna puška. Jedan je njin podigao bio na Vasilija, al vo spase našeg Vasa, te mi udri. Oni se potkočili, vide da su se sreli sa mrtvacima, a mrtvaci se ničega ne boje. I dok dlanom o dlan, troica nji padoše, jedan osta u mestu, uplašio se i zbunio, a dvojica pobegoše, vako, niz put. Vasilije zateže pušku, pogodi, bogami, jednoga, rani ga.

Pavle oće na nož. Oće, veli, srce da mu izvadi, ako ga ima. Kivan Pavle zbog volova.

Ne dam ja, nećemo nikog da koljemo: uzmem Arnautu pušku, izvadim zatvarac i zavrljačim u surdumu. Đernem u njinog mrtvaca i vidim, viri mu marama iz džepa. Ja preturam po džepovima, pa počnem vaditi – minduše, lančice, prstenje, sat železnički, nekoliko zlatni zuba i dva medaljona, u njima vojničke slike, nosile i' neveste il sestre. Poturim to pod nos onom Arnautinu, a on cepti ko prut. Pavle i njemu zavuče ruke u džepove – i kod njega ko i kod oni mrtvaca, puni džepovi opljačkani stvari. Pavle ustuknu korak, pa poteže iz puške, onaj drepi o ledinu. A Raka Trocki se uzmuva, krivo mu na Pavla. Brani Arnaute. Oni su, kaže, ljudi nedužni, oni su narod siromašan, mlogo izrabljivan. Srbi su se grdno ogrešili o ovaj narod. O tome je knjigu napisao jedan naš prvak. U toj knjizi, veli Raka, grdno se osuđuje srpska vojska što je gušila arnautsku pobunu. Piše da su vojnici grdno postupali, da su topovima tukli pobunjene Arnaute i njina sela.

Raspričao se Raka Trocki, opet nam pamet prodaje, a mene zignu ovde. Ja se u knjige ne razumem i o tome neću da govorim, ali znam ono što sam očima svojim gledao i na svojoj koži osetio.

Je li, bre, Rako – pitam ga – je l' ti to pričaš da smo se mi ogrešili kad ono Arnauti na nas zajedno sa austrijskim oficirima udariše i našu Šumadijsku diviziju poklaše.

Raka se malo lecnu, a Pavle ga, vako, ščepa za grudi. I opsova mu mater, tom što je pisao knjigu o Srbiji i Arnautima. Čuo sam ja za tu kuknjavu na tuđem groblju – drkće Pavle, psuje

pisca te knjige, psuje njegove pristalice. Ta stranka je, veli Pavle, glasala protiv našeg ratnog budžeta i onda kada su Nemci nadirali prema Kraljevu.

Ček, bre! – umešam se ja. Uvatim Pavla za ruku. Ne dam da dođe do nesreće, računam, nije lepo da se mi među sobom za guše i noževe vatamo dok nam Arnauti ubijaju iznemogle vojnike i decu.

Uzmi se u pamet

Sve smišljamo kako ćemo do nekog koša da dopadnemo da štogod kukuruza uzvarimo za se i za onu dvojicu, za Mladena i poručnika, da neko jajce ukuvamo, njima je to potrebno, oni su ljudi školovani, mekani, a mi smo seljaci, znaš i sam, za nas je lasnije.

Ne bi bilo prijatno da pričam kako smo ja i Pavle u tuđ koš i kokošar upadali, tek napunili mi torbe, vraćamo se i krijemo taj kukuruz i ona jajca, jer znamo da Mladen i poručnik, kad bi doznali, ne bi to okusili, čisto smešno; domaćin si čovek, stidiš se što kradeš, a bojiš se onih radi čijeg spasenja kradeš.

Vratimo se mi, pa ona jajca u jednu porciju i na vatru.

Milutine – javi se Pavle – de je nama Mladen?

Kako de je? – pogledam, stvarno, nema Mladena.

Mladene, Mladene! – nema ga.

Vićemo, ne oziva se. Glas nam se vraća iz gudura.

Da se vratimo, nije on daleko, zasto je. Naki ne beže – Pavle se povrati, a nas nekoliko za njim.

Eno ga! – Vasilije prvi ugleda Mladena. U snegu. U stidnom stavu, nad skramom krvavog izmeta.

Mladene, sunac ti! – pritrčim. Ne daj se, blago Milutinu! – podižem ga, al vidim u čemu je stvar, zar sam jednog mrtvaca podigo.

E, pa sad, sinovče, uzmi se u pamet i razmisli malo o Mladenu.

Dabome, Mladenovu je sudbinu doživelo mnogo đaka i školovani ljudi. Ja jesam seljak, al nisam cepanica, znam koliko bi nam naki ljudi uzvredeli.

Onomad mi ovde u zatvoru priđe Pavle. Dobro, Milutine – veli mi – kako se neko ne zauzme za nas, mi smo, bre, u zatvoru na pravdi boga!

A ti ko da ne znaš da smo mi pogubili ljude – seti se ja Mladena i oni školaca – sad ispaštamo, nas sad slabo ko poznaje, nema naši ljudi, ko će da se zauzme za nas...

Al dobro, da se vratimo Albaniji!

On je lep ko upisan, a naši opanci poderani

I poručnik Garašanin se razbole. Sve se junačio, junačio, al vidi i on šta je sa nama, pa mu popustili živci, a ni stomak njegov nije bio kako treba.

Ovaj neće stići do Soče – veli Vasilije.

Ne laj, Vasilije, ako smo onemoćali, nismo dušu izgubili i nećemo! – ne dam mu da se posmeva.

Ne daj se, sinovče! – pridem poručniku, pomilujem ga po glavi, a glava mu gori, vidim ja koji je vakat. A kako da mu pomogneš? Ovde nema bolnice, sad je on u našim rukama i na našem obrazu.

Uzmi cigaru, Milutine – šapće mi poručnik Garašanin. Smeši se i rukom pipa džep.

Lazar Senički skide kožuk, navuče ga poručniku na leđa. Ja pridignem poručnika i stavim ga u krilo Lazaru, a on ga drži ko dete i nadnosi mu noge nad vatru.

Spavaj, poručniče – kažem mu. On se promeškolji, zavuče ruku u nedra, izvadi medaljon, bogorodicu, poljubi je, pa je skide i pruži mi zajedno s lancem. Moli me da odnesem tu bogorodicu njegovoj majci u Arandjelovac.

Ja uzmem bogorodicu, okrenem se, odvojim se od vatre i pomolim se. Pomozi sad, bogorodice, ako ćeš ikad!

Poručnik Garašanin se nasmeši. Čuo me. Fala ti, Milutine, veli, al ne vredi.

Pomoći će, blago meni, pomoći će, ko će, ako ona neće. I kome će, ako tebi neće. Zaslužio si pomoć i kapom i šakom. Dao je, bre, sinovče, prsten i amajliju da kupimo volovima seno. Nikad nije zatajio, ruku na srce. Jes me mučio, al ni sebe nije štedeo.

Slušaj, dete, nemoj da se šališ, ne daj se! – skinem pokrovac s vola, uvijem poručnika, pa za komandom. Nadletaše nas i eroplani. Mi čekamo bombe, a ono – artija, odozgo vijori. Počeše ljudi da skupljaju letke. I da čitaju. Pozivaju nas da se vratimo i da ostanemo kod svoji kuća, baš kako su učinili naša braća Crnogorci. LJudi ono bacaju. I psuju Crnogorce. Toliko su se nadali u Crnogorce – a oni odoše kućama.

Poručnik Garašanin traži da mu se donese letak, a kad ga pogleda samo izusti: Crnogorci! Beše mu, valjda, žao, manu glavom.

Kamo naše sreće da smo učinili što i Crnogorci, drugo bi nam bilo brojno stanje, mislim se.

Pade noć, a mraz žešći. Prsti se kvrže i koče. Mi još jedno ćebe bacamo na poručnika. Pa ajde, pa ajde, pa ajde, do xvitanja. A u svitanje je najljuće.

Poručniče, je li ti zima? – pitam, a on ništa, ćuti.

Vasilije na drugom kraju nosila zateže. Ćekaj – kaže i stade – da vidimo da li je živ. Pridiže Vasilije ćebad sa poručnikove glave, pipa ga, maše glavom.

Poručniče, božju ti majku! – pridem, pipnem ga. Skinem kapu i prekrstim se. Božja volja, dečaće! Krste se i ostali. I plaću ljudi. Umro bez reći. Oficirčina. Vojničina. Srbenda. Jes mi krivo što nemadosmo ljudi koji bi se mogli založiti da se ne vućemo kroz ovu studen – ama mi se srce steže od žalosti i od ponosa zbog ovakvog oficira.

Skidosmo ga sa nosila i položismo u sneg.

Nigde zemlje, kako da ga saranimo. Samo bela, snežna, ladna planina i surduma. I lice poručnikovo ladno, a rumen, bože me prosti, ko za inat smrti i ladnoći. A oći, otvorene i usta otvorena ko da će sad da podvikne komandu, kao nekad, tamo u Srbiji.

Maknimo se, ljudi – veli Vasilije i pokazuje vako rukom na njegovo lice. Ono tik uz naše opanke poderane. Eto, lice mu beše uz naše opanke. On lep ko upisan, a naši opanci poderani. Srce da ti prsne, nisi od ćelika.

Za ovoga rata, sećo sam se ja često poručnika našeg. Koliko bi nam vredio. Ne bi mi ni u aprilskom ratu nako zanemogli, a ne bi nam ni kasnije koje kake trćilaže pamet solile i krvi pile: drukćije bi nama koka pevala. A sećo sam se i drugi, pogotovu dece, onolike dece koja bi sad bila u najboljoj snazi, zreli ljudi – a ti, sinovće, misli što misliš. Možeš ti, sinovće, da se ljutiš koliko god oćeš, i ja sam se ljutio. I ostali. Koliko puta smo ja i moji rođaci i prijatelji, vako, na slavama i preslavama, o gozbama i daćama razgovarali i sećali se one dece. Baš na Vidovdan, pred ovaj rat, otišli mi do kosturnice na svećanost i veliki pomen.

Popovi pevaju i ćitaju ono njino, redno, a mi po strani, izdvojili stare ratnike, Vidovdan je. Pa i kraljev izaslanik, đeneral došo, u uniformi. A Pavle, onako, uzdane glasno, pa veli: E, da budale ne satreše noliku našu decu, i naše ljude, i Srbi bi mogli biti prilićan narod.

Đeneral se nađe pogodan, poče da melje i velića našu pobedu.

A Pavle ni pet ni šest: Đenerale, veli, nismo mi deca, znamo mi šta govorimo – daj bože da i vi u Beogradu ne saznate to jednog dana. Ako vam budu ustrebali ljudi da branite ovu kalakurnicu od drćzave, znajte da i' neće biti, nema više oni Srba iz prošli ratova, pojela ih naša velika pobeda.

I tako, sinovće, da ti ne duljim, znaš i sam; da nije tako, zar bi ja sad bio ovde, u zatvoru, na pravdi boga.

Al šta je tu je, od sudbine ne pobeže.

Bacaju nas ribama, neopevane

Stigosmo mi Srbi i do mora i videsmo svoju sreću.

Cedi se studen iz kostiju. Pločnici se pune našim mrtvacima, a savezničke lađe ne stižu. Posle sam čito – trista devedeset hiljada mrtvi Srba ostalo je na obali mora od Skadra i Drača do Valone. Nisu Nemci, Švabe i Mađari, ni Bugari morali da nas ubijaju – mogli su nas, komotno, prijateljima i saveznicima prepustiti, lasnije bismo od prijateljske pomoći stradali nego od sveg oružja neprijateljskog.

Eto tako, na moru si i lebdiš nad ponorom. Ispušten, neprivaćen: tuđu milos čekaš, a nje nema. Vuče se gomila bolesnika i mrtvaca, niko nji ne uračunava i ne ceni. I što bi, misliš se, nisu nas cenili ni oni koje smo mi svojom seljačkom mukom plaćali, što su se juče iz naši seljački gunjeva iskotili – što bi nas cenila engleska i francuska gospoda.

Stevo Tuležanac se uplašio, vidi zlo očima, al bodri – sanćim, nismo mi zatureni i zaboravljeni, naši saveznici su hrišćani, a i mi smo neki hrišćani. Nada se nekom izbavljenju, al koga sad da izbavljaju kad smo pomrli, neopevani.

Vasilije, ko što ga je dao bog. Ne da, veli, evropska gospoština svoje lepe lađe da i one rede gegule; pogledajte se, veli, pa će vam biti jasno: nisu saveznici pravili svoje lađe da na njima skapavaju vašljivi Srbi, briga je nji što su Srbi zbog lude glave bolesni i usrani. Vidite, veli, na šta ličimo: mi smo rulja kostura i živi mrtvaca. Eto nam, veli, vazda smo se trudili da ličimo na svoje stare, sad smo ko i oni, mrtvi.

Pa kad pogledaš tako ti i dođe. Šalu na stranu, tako je i bilo. Oneredismo mi lađe, baš kad se silazilo na Krf. Ja sam bio među poslednjima, straota pogledati šta su kosturi izbljuvali.

Malo ko je na nogama, sinovče. Ležiš u bolnici. U tuđim si gaćama, na tuđem lebu.

A mrtvace, na gomile. Bolničari samo iznose. I za mene došli. De, bre, što mene! – uplaši se ja, a oni bolničari se nasmejaše: doktor im, kažu, rekao da sam mrtav. Koji doktor, bre, valjda ja znam bolje od njega, bi mi krivo, vidim na koje sam grane spao.

Stevo Tuležanac se prepo. Znaš li ti, Milutine, da za nas nema kovčega, bacaju nas, veli, ribama, neopevane.

Nema, šta možemo, nema ni za oficire – tešim ga.

E da je kaki dasaka da se za bilo kaki sanduk sklepa, pa da ga sarane u zemlju, kaže. Teško mu se i pomisliti da će ga ribe pojesti. Mi seljaci, kaže, nikad dosad nismo videli more. Sad nam se ukazala prilika, a mi moramo da umremo. I ribe da ranimo svojim telesima. Nisi u životu okusio morsku ribu, a sudbina ti odredila da te morske ribe pojedu.

E pa, take smo mi sreće. Al ne vredi nam kukati, nego da gledamo kako da se preživim.

Malo po malo, nanožismo se mi koji smo preživeli.

Počesmo i da obilazimo jedni druge. I da izlazimo iz šatora, ko gušteri na prvo sunce.

Gledaš okolinu, gledaš more. Misliš, dabome, na Srbiju. I kako ćeš da se vratiš.

Sećam se, ko sad da gledam – izneše na nosilima nekog Branka, mislim da se prezivao Jovanović ili Janković, ne mogu baš posigurno reći, znam da je bio iz Kragujevca. Izneli ga vojnici, on tražio, oće da gleda svet, mlad čovek, školovan.

Pridiže se on, i sede na ona nosila. I on gleda more.

Vidiš li, dobro, kako se ovo more smirilo i umirilo, najelo se srpskog mesa, veli mi, pa otežalo i čisto pridremalo, ko ubojnica.

Ja nemam njegovo oko i ne poznajem more, prvi put ga vidim, al mi teško dođe. Pogledam ga kivno, a on pridodaje: Vako će da bude i posle rata ako se kogod od nas u Srbiju vrati, sve će, veli, da se smiri i zaboravi, ko da ništa nije bilo, ko da smo, veli, štapovima udarali po vodi.

Bolje bi za tebe bilo da te mi odnesemo u krevet, tebi ovo sunce škodi, kažem mu. Vidim da je bled i na pečate modar, bolesniku je i sunce neprijatelj, mloge je i ono dokusurilo. On neće, oće da čeka da vidi zalazak sunca – deklamuje nešto o suncu i pučini.

Izjutra njega odneše, dabome, ribama. Ja posle opet gledam ono more i mislim na Branka, sećam se šta mi je ko juče reko, pa i sam primećujem da je more otežalo i da je pridremalo i da na njemu nema ni jedne rupice ni tačke tamo gde su Branka bacili, ništa se ne poznaje.

Pevaju i plaču

Vidiš ti, sinovče, mene. Kad me pogledaš u ovom zatvorskom odelu i vakog kaki sam sad, ćorav i opečen – ti ne bi mogao poverovati da sam ja i u Africi bio. A jesam. Premeštaše me, ko i druge, sa ostrva na ostrvo. U tuđim prnjama, na tuđim lađama, po tuđim morima, pa u Afriku. Tamo sam upoznao majora, doktora Ristića.

Mogo bi ti ja ovo kazivati i kraće, al nije red zbog doktora Ristića. Sve nas je savetovao. Izađe tako s nama u šetnju, pa kaže: Čuvajte se, braćo Srbi, – tako nas je zvao, bogami, a čovek major, lekar – ovo je, veli, Afrika, ovde ima zmija u svako doba godine, ne bi valjalo da i od afrički zmija stradamo. Pa savetuje da se ne iščuđavamo i da ne zavirujemo da se mlogo ne zagledamo u ono što je pred nama. Može se, veli, videti i da se mlogo ne zaviruje – stra ga, valjda, da se mi ne obrukamo u Africi, al de može Srbin da ne zaviruje, sve mu čudno, ni stoka im nije ko naša, a rastinje – pogotovu.

I sve nas doktor Ristić uči kako treba da se družimo kad na ulice izađemo. Nemojte biti smešni i zbunjeni, ispravite se i gledajte otvoreno, vi ste vojska, bili ste vojska, što se sad postidujete,

niste vi nikom ni krivi ni dužni, niste vi ovde nikom nabili ognjište, vi ste zaslužili ovaj tain što vam saveznici daju; vi ste, veli, imali svoje kuće i svoju stoku, bili ste domaćini u Srbiji. Ja vas gledam, veli, pa mi žao i krivo. Kad ko umre, vi se čisto razvedrite ko da ste se nekom razdužili. To je opasno, veli, to može da bude prenosno, sa kolena na koleno, kao kaka bolest – dabome, doktor učen čovek, sve zna.

Sve je činio za nas taj doktor Ristić. Trudio se da nas zaposli. Da radimo na zemlji i oko stoke. Zna šta Srbina najlakše može okrepiti. Dabome, želeo čovek da ne ličimo na gomilu mučenika i beskućnika koji se stide i sveta i sebe sami, u tuđini.

Sanjaš li štogod, Milutine? – pita me jednom major, doktor Ristić. Od snevanja, veli, zdravlje mnogo zavisi.

Ne sanjam – slaga ga, ne smedo reći: sanjam groblje bez krstača.

Imaš li dece, Milutine? – pita me jednom, ne mogu reći kad beše.

Nemam, gosn majore.

Pa što si toliko tužan? – pita me, dobar čovek.

Valjda zato što smo čak dovde stigli, gosn majore, što je Srbija propala, a mi po svetu bazamo. Jes, lepo su nas Francuzi privatili, svaka im čas, – podignem ja vako šajkaču – ama, šta će s nama biti do posletka.

On se uvati za bradu, zabrinu se, vidim ja nisam budala, ne može to biti samo zbog Milutina, to je zbog naše srpske sudbine. Stoji tako, gleda me gleda, pa veli: Nemoj da se odvajáš i osamljuješ, Milutine, nije tebi teže nego drugima; šaraj i ti čaturice ko i drugi, pravi neke svirale, vidiš kako ljudi svašta rade, napravi neko kresivo za cigare, da pripaljuješ. Što manje sećanja, Milutine! Sećanja nas mogu dokrajčiti, mogu nas obrati ko slana papriku.

Fala, gosn majore – što drugo da mu kažem, al mislim se: da je sreće ne bi mi šarali čaturice i ne bi bili ovde, čak u Africi, na tuđim odelima, u tuđoj postelji i na tuđem lebu. Svoj bi mi lebac jeli, svoji se brda i planina držali.

Te čaturice šarene i te svirale koje mi ovde pravimo i šaramo, to je možda jedino što će srpski vojnik steći i poneti ako se iz ovog pakla kadgod vrati svojoj kući – tako mi reče doktor Ristić, očiju mi.

Znači tako, mislim se, u šarenim čaturicama nam je spas, u sviralama koje pravimo u tuđem svetu – manem glavom. A koliko će ovi svirala zasvirati u Šumadiji i koliko će se čutura napuniti našom rakijom, koliko li će čaturica stići za buklje?

Doktor Ristić me pomilova po glavi, pa ode druge da teši – lepota od čoveka: sin mu jedinac strado preko Albanije, ubili ga Arnauti, a on osto da leči tuđu decu.

Pred povratak iz Afrike, doktor Ristić nas povede na naše groblje, da se oprostimo od naši mrtvaca.

Ovo smo sad mi na grobovima naši drugova i više nikad, – veli doktor Ristić – posle će o državnim praznicima diplomate da im dolaze, al teško grobovima nad kojima diplomate suze liju.

Na lađi kad beše, on sa nama.

Neko zapeva: „Ječam žela Gružanka devojka“. Zapeva i doktor Ristić. Sude nebeski, kako li mu je srce, jedinca sina ostavio u arnautskim gudurama, al peva, pusti Srbin. I plače. I doktor Ristić peva zbog drugi ljudi, pametniji je on od nas, zna on da smo mi narod satrven, da nam nije trebalo po sinjim morima da skitamo, na tuđim lađama i na tuđem lebu, al eto, peva, šta će.

Dobro, doktore – pitam ga ja jednom, iskoristim priliku, nasamo – ko je taj Trumbić? Mnogo je u to vreme pričano o Trumbiću.

Šta će ti to da znaš? – pogleda me on, čisto sumnjičavo.

Možda je čovek pomislio da me je neko poturio da ga špijuniram – trgo se ja, bi mi krivo. Oprosti mi, gosn majore – zamolim ga, pođem da odem, ali on me zaustavi.

Milutine – veli mi – ako mi budemo stradali do kraja, neće za to biti kriv Trumbić, nije nas on doveo ovamo.

Bespuća pod oblacima

A kad bi ono pred Kajmakčalan, pukovnik Ivović me pozva u svoju zemunicu – mi smo ispisnici, možda sam ti reko: kad je on pošo u Kragujevac, na školovanje, ja sam ga pratio i torbu mu nosio do jaseničke ćuprije.

Vidiš, Milutine – pokazuje mi pukovnik vako – ovo ti je, veli, Kajmakčalan, visok je iljadu i osam stotina metara. Nikad niko od naroda evropski nije ratovao na ovim visinama, nikom putevi za spas otadžbine i države nisu prelazili preko ovoliki visina. Naši putevi, veli, vode kroz ova crna bespuća pod oblacima.

Da l' je moguće da ćemo i mi Srbi i preko nji preći, mislim se. Zar mi ovako oslabili i omalili, pa sad preko tolike planine. Kamenjem da nas tuku u teme, pobiće nas. Ne verujem, sinovče, a nisam ni onda verovao da na tim visinama ima bilo kakve sreće za ikoga osim za orlove. Dok je bilo sreće, ne smedo reći, nisam ni znao da postoji Kajmakčalan.

Šta možemo, pukovniče, nismo mi gradili Kajmakčalan, nećemo ga ni meriti – pravim se lud, sinovče, znam kako se sa oficirima razgovara – valjda bog zna šta radi kad je Srbima odredio da ratuju na najvećim visinama, valjda je rešio da pokaže šta ljudi mogu, pa je izabrao Srbe. Pružim mu duvankesu da savije cigaru, pa velim: Možda je bog teo Srbe i na ovaj način da isproba, što ne bi i na visinama kad je isprobavo i na moru.

Sinovče, zbunio se pukovnik Ivović, nije mu jasno da l' ja to neki otrov prosipam, ili se možda posmevam našoj sudbini.

Kažem ti, gleda me pukovnik, a gledam i ja njega. Što da ga ne gledam. On je od mene bliži onima koji su određivali sudbinu naroda – pa da se gledamo. Moja je savest čista, a on neka vidi za svoju.

Ajde, bre, Milutine, sva će ova naša stradanja, muke i patnje naše u čitanke da uđu; deca će, veli, unuci i praunuci naši da uče o nama i da se nad našim poredama snaže.

Nad našim grobljima – ispravljam ga.

Pa, dobro, nad našim grobljima – pljeska me on po ramenu.

Što me pljeskaš, mislim se, nisam ja budala da bi život svoj dao zbog čitanke, a pogotovu ne bi narod satro da bi ga uveo u čitanke, al dobro -de.

Zauzesmo mi Kajmakčalan, sinovče, Prekrismo ga leševima. Samo konja šta je ostalo da se raspada na onim padinama.

Kad bi pred ovaj drugi rat, siđem ja u čaršiju, sretnem Marka Draževića. I bog zna kako. Nismo se dugo videli, a on mi i rođak dođe, moja majka i njegova baba sestre od rodeni stričeva.

Šta ćemo, kud ćemo, ajde u Moravdžijinu kafanu. I sve redno: rakija, kafa, razgovor. Pitam ja kako su njegovi kod kuće sa zdravljem, čuo sam bio da mi sestra, njegova majka, nešto pobolela. Raspitujem se ja i za letinu, jesu li sredili, kako je godina ponela, kad on meni, ni pet ni šes: Ujače, jesi li ti bio na Kajmakčalanu?

Meni milo, sinovče. Dobro je, mislim se, da se neko seća tog Kajmakčalana, da to sve nije zaraslo ko mečki dupe, il, ko što onaj pokojni Branko kad je gledao more sa ostrva smrti reče da će sve da se izravna i da neće ostati ni belega naši stradanja.

Jesam, velim, kako da nisam, bio sam na Kajmakčalanu. I zategnem ja da pričam iz jednog vitilja. I kad je artiljerijska vatra bila, i kako smo krenuli, kaki su položaji naši bili, nemogući, pa nas Bugari i Nemci tuku u tome, i kako su za nama ostajali naši mrtvi. I kako smo ljubili zemlju kad smo prešli preko Kajmakčalana.

E to je bila pogreška, – prekide me Marko – to je bila velika pogreška. A smije se.

Dobro, mislim se, pogreška, sigurno da je bila pogreška, znam ja da mi iz pogreški ne izlazimo otkako smo svoju zemlju napustili; seti se ja oni naši kostura i leševa preko Albanije i sinjeg mora i koji li sve ostrva, pa i Afrike.

U redu, blago ujaku, greška, al koja, u čemu smo to pogrešili? – oću ja da razaberem i vidim šta on misli.

Pa to što ste toliko ginuli i što se pogibijom jednako ponosite, to je pogreška. Kajmakčalan nije srpska zemlja. Ne važi se ono što je bilo za vreme Dušana Silnog.

Sude svevišnji, zašto je on škole učio i po Beogradu bazo – mislim se, al se savlađujem.

Dobro, blago ujaku, a što mi onda ljubismo zemlju? Zašto mi onda otimasmo tu zemlju od Turaka dvanaeste? Mislim se, sinovče: imadosmo li mi neka druga posla, nego da po Makedoniji ginemo? Jesu li, blago ujaku, velim, jesu li ti čija je zemlja znali ranije da je njina? Ako jesu, što je ne osvajaše i ne oslobađaše, kako se tek sad setiše čija je?

Eto, ne vredi vam se vajkati, tako je to sa nama Srbima, mi prvo izginemo pa se posle razmišlja da li je to tako trebalo da bude. Drugi su drukčiji, oni prvo razmišljaju, pa onda ako ikako mogu, ne ginu – smeje mi se u brk.

Dobro, blago ujaku, ima li još Srba koji misle kao ti? – pitam ga, a pod grudima poče da me steže. Zaletese se u me one slike i prilike; seti se pukovnika Ivovića, i onog razgovora u njegovoj zemunici, seti se pogibije Milića iz Kalanjevaca i Manojla iz Guriševaca – al, dobro, trpim, oću da vidim šta je i kako je.

Ima, zar ne čuješ i ne čitaš da vas Kajmakčalance nazivaju „kajmakčalanskim avetima“.

Ja gledam, a ovde me priteglo, uskovitlo se Kajmakčalan oko mene, al se uzdržavam, ne dam rukama na volju, rođak mi je.

Dobro, blago ujaku – sve ja tako njemu lepo, a dlan oće da mi se otkači – dobro, a ko to tamo po Beogradu tako nas „kajmakčalanskim avetima“ naziva, koji su to Srbi tamo? Računam, školac je, student je, družu se sa ljudima, čita knjige i novine apsili su ga, zbog toga je i školu zabatalio. Da je sreće, on bi odavno sudija bio, al eto, bavi se nekom politikom. Dede, blago ujaku, reci ti meni ko su ti ljudi što su sad naknadno tako pametni?

On reče, ne mogado sve upamtiti, znam da pomenu nekog Ristića i još neke spisateljje. Svi oni sad pišu i govore da smo mi oteli Makedoniju kad smo prešli preko Kajmakčalana. A ja, sinovče, vidim nas kako ljubimo zemlju kad smo prešli na ovu stranu Kajmakčalana pa mi krivo. Što je nama bilo potrebno da ljubimo zemlju Kajmakčalana pa da se Makedonci ljute na nas i da sad, kako čujem, govore da smo mi njih okupirali osamnaeste. Što mi nismo nji pustili da se oni sami oslobađaju i stvaraju svoju državu Makedoniju, ako bi im dali Bugari? Što da Makedonija za nas bude tri puta grobnica, pa da nas sad i naši školovani ljudi kajmakčalanskim avetima nazivaju i da nas podrugljivo zovu Soluncima, ko da je to lako biti Solunac. Zašto se zaboravlja da je i od one šake jada što je sa Halkidika pošla kao desetkovana srpska vojska do kraja izginulo više od polovine... Zašto da ispadnemo smešni na kraju?

Lepa sela i varoši

Da kažemo, pade Bugarska. Odoše Bugari svojim kućama. Nama komanda ne dade da odemo u Bugarsku. I bolje, kaka je sreća biti nekome okupator, barem mi znamo šta je okupator, pribogu, zar je sreća za čoveka da prži babe i ubija tuđu decu. Fala našoj komandi te tako

isposlova to sa Bugarima, pa se mi njima ne svetismo za Surdulicu, Toplicu, Jablanicu i druga njina zverstva, što da budemo ko oni.

Dadosmo se mi za Nemcima. A oni, ljudi, dabome, beže svojim kućama, ne možeš i' stići. Vasilije se, sećam se, šegači: Blago Nemcima, veli, oni ljudi idu svojim kućama, a mi ko da svoji kuća nemamo, protutnjasmu pored svoji sela ko pored turskog groblja.

I drugima teško, bili bi radi da svrate, da vide šta je i kako je sa rodbinom, ali oficiri ni da čuju: nije sad vakat da se Srbin sa rodbinom cmače, nego da se ide preko Save i Dunava, da zauzimamo zemlje u kojima žive Južni Sloveni. Sad se ostvaruju ratni ciljevi Srbije.

Da bog sačuva. Ne daju ti odmora. Drže nas ko đake. Uče nas o Južnim Slovenima. Teraju nas da pevamo o bratstvu i jednorodnosti. Ne smeš reći: neka te pesmice pevaju Južni Sloveni, dosta je od nas, mi smo svoje odužili.

Pa bogami, sinovče, teško mi je učiti. Šta u moju glavu može da stane kad je prepuna crni uspomena. Ali ko te pita. Samo napred. Pospadasmu s nogu po onim krajevima što su dotad bili austrijski.

Neću da grešim dušu – lepa sela i varoši. I narod lepo obučen, nigde opanka, niko pocepan. Domazluci uređeni, nikom crep nije falio, ni na svinjcu.

A naši, onako traljavi i tabanisani, zaviruju kroz kapije, pogledaju u dvorišta, gledaju štale, obore. Željni ljudi domazluka, trapuljaju i gledaju. Čude se kako je sve očuvano i uredno. A kapetanu Topolcu, vidim, nije pravo, postiduje se. Nije se ovde ratovalo, ni sad ni ranije, nije se ni ustaničilo – objašnjava nam, vidim, stra ga da se ne obrukamo, žao mu, valjda, naši ljudi. Nisu, veli, ovde ljudi ni bune dizali, nije njima bilo kao nama, oni su se sa svojim dušmanima dogovarali i nagađali.

Koje smo mi sudbine – maše glavom Stevo Tuležanac – božiju ti majku i našoj sudbini i našoj Srbiji, koliko nas je koštala; kako se, veli, među nama ne nađe kogod za kake pregovore i nagodbe sa neprijateljima.

E pa, ne vredi nam se vajkati, svak ima svoju pamet i svoju dušu koje mu sudbinu određuju – kezi se Vasilije.

Veličko Veličković, narednik iz druge čete, prišio čin, posto narednik, odelo prepravio, zategao se, uščustrio se, čini mi se da se bio i namirisao, taki je čovek bio, valjda mu to i od imena i prezimena dolazilo, sve je bio željan neke veličine i izgleda, voleo da se dipli i glanca, pa se vako zaustavi pred jednom kapijom, a tu stoje dve devojke. Razgovaraju nešto, vidi se lepo da jedna ispraća onu drugu, a Veličko Veličković mlad čovek, oće nešto da upita, nešto poče za crkvu da pripituje, a one devojke se samo pogledaše pa nastaviše svoj razgovor, ali vidim ja, žure one da se pozdrave, ne gledaju nas ko smrdljivi sir.

On zna francuski, reko ja za Velička, oću da ga učinim malo viđenijim. On, veselnik, stvarno bio naučio nešto francuski, tamo po francuskim bolnicama po Africi i po Solunu, mnogo je voleo da se druži sa Francuzima.

One devojke se pogledaše i rastadoše, odoše bez reči, vidim, ne veruju da Veličko zna francuski; vidim, bre, da im ni najuredniji i najličitiji među nama ništa ne znače.

I pričam ja posle to kapetanu Topolcu. Voleo bi da mogu i onom učitelju iz našeg sela i poručniku Garašaninu, i Mladenu Markovom, a najviše bi voleo da mogu kralju i Pašiću.

Kapetanu Topolcu, dabome, nije pravo. LJutka se na one devojke. One, veli, ne znaju šta je vojska, nikad svoje vojske ovde nisu ni imali, one misle da smo ajduci. Upišulje, veli, misle da su ispred nas, da su civilizovana Evropa. A ta civilizovana vojska u kojoj su njini služili vesala je po Srbiji i po Sremu srpsku decu i žene. Dabome, ta vojska je vesala, nije srpska, srpska se vojska nikom nije svetila, ni jedino dete nije od njeni ruku stradalo. Mogli ste im to, veli, reći.

Ama što je to meni potrebno da se ja sa devojkaama pregonim i da dokazujem ko je ko. Da je sreće, mislim se, ja bi poodavno bio u svojoj kući i sa svojom pravom rodbinom.

Meštani nas, sinovče, posmatraju ko da nismo pobednici. Čude se ljudi da smo mi ovako malobrojni, uz to i tabanisani, pobedili vojsku koju su oni s divljenjem gledali na paradama.

Jovan Venčanac, pao na kaldrmu, bacaka se, a meštani gledaju. Ne daj se, Jovo – šapućem mu, ne znam kako da mu pomognem – ovi ljudi nas ne poznaju, pomisliće da smo mi ove boljke od kuće poneli, da su nam urođene, ne znaju oni da smo mi te bolesti u ratu stekli, otkud oni mogu znati da živi ljudski stvor s našeg puta nije mogo čitav da se vrati, nisu ni konji naši mogli da opstanu.

Žene okreću glavu, ne mogu da nas gledaju: pobednici udaraju temenom o kaldrmu, pena im na usta izbija.

Seti se ja opet učitelja iz našeg sela, i Mladena Markovog se seti, i poručnika Garašanina, i mog ispisnika pukovnika Ivovića. On mi je, veselnik, govorio da se u neku veliku knjigu upisujemo, a mi, eto...

I oni među nama koji su se dugo kindurili da bi ličili na pobednike – splasnuše, čuše da nas ovde, u krajevima koje smo oslobodili, nazivaju srbijanskim gedžama, gegulama, geacima, pa i ciganima.

Pa kad već pomenu te „gedže“, onda i ovo da ti kažem. Bila je zima. I sneg napadao. A mi po selu, a selo nije ko naše, njino selo veliko, veće od naši varošica. A po sokaku guske. Imaju gusaka i pataka, bože sačuvaj.

Gedže, gedže! – viču deca, ruže nas, viknu pa smugnu iza kapije. Pa opet: Gedže! A mi ko popišani.

Ama koje gedže! – skide pušku Stevo Venčanac, pa zateže i opali po onim guskama.

I drugi skidoše puške, pa na guske. Pršti perje, gaču guske. Šta bi, sunac ti!

Prestanine, ljudi! – vičem, nisu guske nama ništa krive.

Po dvorištima, iza kapija, nasto dozivanje i kuknjava, za guskama.

Beži, Stanko! – povučem ga. Ovo na dobro ispasti neće, čuješ da se za guskama kuka više nego što se u Mačvi kukalo za decom i ženama. Udarismo sokakom i zalutasmo. Jedva se bivaka domogosmo.

Sutradan, došli civili da se žale zbog gusaka. Nas postrojiše.

Kapetan Topolac izađe ljutit, vidi se, namiče šajkaču na oči. Civili za njim. Sve obučeni ljudi – crni šeširi, crni kaputi, rukavice im na rukama, lako je njima na mrazu.

A mene baš kopka. Da l' će kapetan Topolac sad da pusti ove da se šetaju pored stroja i prstima pokazuju u nas ko u lopove. Samo bi trebalo još i žandare švapske da dovedu da apse nas koji smo njinu carevinu srušili, samo bi to još nebesa mogla da nam prirede.

Vojnici, vi znate da vam ja ne mogu i nesmem reći da ste se osramotili i zato, kaže, ja uzimam vašu bruku na se, jer sam se dosta okitio vašom slavom.

Vojska zaurla. Bacaju kape uvis. Meni milo. Teo bi da viknem: fala ti kapetane, što nas jednom uze u zaštitu i s nama podeli bruku i sramotu.

Dobar beše kapetan Topolac, al i on strada. U ludnici. Šteta što ga nemadosmo za ovog poslednjeg rata i okupacije.

Al, dobro, idemo dalje.

Izlazimo samo u grupama, ko ovce u stadu, pokunjeni i ko da smo nekom nešto krivi, pa i pred sobom se smejujimo ko da smo u krađi povatani.

Ajde, Milutine, sa mnom – pozva me kapetan Topolac – idemo da popijemo koju.

Meni milo, neću da krijem, skoro ćemo se valjda i rastati, pa da popijemo. Ja za njim, u kafanu, a on, oficir, bre, al zanišanio astal u čošku, najdalje, ko da nije oficir i onako ličit, ko da se od nekog krije ili zbog nečeg postiduje.

Dok smo ginuli, mlogo smo verovali – reče kapetan i zaveza, ni jedne više da proslovi, a pije, jedna čaša drugu stiže. Kako li će ovaj ustati, mislim se, da l' će se pred ovim svetom obrukati. Vidim šta ga mori, pa se mislim: dockan, gospodo oficiri, dockan.

Što se ti ljutiš, sinovče, govorim ti kako je bilo.

Teraju nas da maršujemo. U stroju. Treba, govori se, da pokažemo koja smo mi vojska, to traži od nas neki odbor Južni Slovena, nisam mu nikad ime zapamtio. Mnogo je ovde, kažu, oni koji nisu voleli ćesarsku vojsku i vlas, pa treba da se vidi da smo i mi regularna vojska.

Pa zar nije od nas dovoljno što smo srušili tu ćesarsku vojsku i vlas, mislim se, nego treba sad da se čustrimo i da lupamo izranjavljenim nogama i raspadnutom obućom po austrijskoj kaldrmi – al šta možeš, stvara se velika država.

Maršujemo, a nema onog reskog zvuka u koraku našem – nije naš korak ko što je bio; ama, ni zastave naše nisu za paradu – izrešetane su i okrvavljene, isuviše.

Ni pesma nam nije da se možemo njome ponositi – nisu to više one pesme koje smo pevali kad je Srbija polazila da se brani.

Otpevasmo svoje – dobacuje Stevo Tuležanac, vidi on da se nikom ne peva i da nema šta da se peva.

Nema ni oni devojaka o kojima se pričalo dok smo amo dolazili, šegaći se Kosmajac. Ne videsmo ni decu da pred nas cveće bacaju ko što se očekivalo, niko krćag vode da iznese da nas žedne napoji. Nikako mu, veli, ne ide u glavu zašto tabanisemo, kome ćaprezdivan pravimo. Ovi što nas posmatraju vake, mogu pomisliti da smo mi pobedili slučajno, il nekom grdnom pogreškom.

Ne sprdam se, sinovće, ne ja, bogami, sudbina se sprda.

Od sudbine se ne beži

Jednog dana gledam ja, voz ode prema Beogradu. U furgonima vojska. Naša, dabome. Odlaze ljudi u Srbiju. Odužili bogu božije, caru carevo, pa odoše svojim kućama. Uskoro ćemo i mi, računam. Govori se da već pristižu i regruti. Mi pevamo „Vojska stara ide da odmara“, al nije tako uistinu sinovće. Pozvaše nas u stroj. Opet neka gužva – govori se da idemo da presretnemo Talijane. To je istina, kaže kapetan Topolac, Talijani oće neka mesta, al mi ne idemo tamo, tamo će drugi, a mi idemo da zavedemo red. Izbila neka gužva – kaže, seljaci, đaci napali nekog bogataša, mi idemo da mirimo, a da pucamo smemo samo u vazduh, samo da zaplašujemo. Nikako u meso. Za to će da se robija.

Milutine, post ti tvoj, šta je ovo sad, koja ti je ovo slava i muzika, jebem ti pišljivu sudbinu, zar da završiš rat kao pandur, a može biti i ko robijaš; e pa nećeš, kapetane, vrdnem sanćim da pišam, pa ispraznim tandžaru; neću ja puškom sa Kajmakćalana i Dobrog Polja dećurliju da plašim, nisam zaslužio da od mene prave strašilo. Neću, bre, da mi se omakne pa da opoganim dušu i zaglavim na robiju.

Kapetan Topolac nas požuruje, a sam ne izmiće iako je na konju, vidi i on šta je i kako je. Nije ni njemu mило da se posle toliki naši bojeva sa narodom pregonimo, nije se za to ratovalo.

Da l' zna za ovo naš kralj, ćića Pera, razmišljam, što on ne uzme u zaštitu svoju vojsku.

I drugi se vajkaju. Nije pravo ljudima. E pa da smo znali za ovo kad smo se slegli na Kosovu – gunda Stevo Tuležanac – vido bi Putnik sa kim bi krenuo preko Albanije.

Da l' nas Pašić nasamari? Il možda onaj Trumbić? – pita Tanasko Stragarac.

E da sad pred nama jaše vojvoda Stepa, bila bi potpuna parada – zajebava se Vasilije.

A tamo kod jednog dvorca – gužva. Psuju nas oni, đaci li su, seljaci, ili radnici. I ruže, bre. I potežu. A mi znamo šta nam je rečeno. Čuvaš se da ne zaglaviš robiju sad na kraju; zar posle šest godina rata da na robiji završiš.

Bogami prasne i po neka puška. Prosvira zrno.

Da l' ovde ima i oni koji su na nas pucali na Ceru i Kolubari, mislim se.

Stao ja, sinovče, pored jedne zgrade, sklonio se od džumbusa, kad mene bridnu oko – zasuktaše svetlaci. Nema šta – oko. Zviznuo kuršum u zid pored mene, prsnuo malter, odbio se kamačak, šta li, pa u oko.

Uh, božiju ti majku i pišljivu sudbinu, Milutine, kažem sebi, zar sad da stradaš, zar da ispadneš smešan – zar sad oko da izgubiš, i od koga!

Mijailo Akinac obigrava oko mene, teši me: Bolje oko nego ruka, šta je seljak bez ruke, može samo ovce da čuva, ovako ćeš opet moći da oreš.

Stiže i bolničar, vičan je čovek ranama pa zagleda i kaže: Nije rana velika, nije ni opasna, kamen ga, kaže, potkačio, al oko mu je stradalo. Stavlja on meni zavoj, priteže i omotava, jedva ja i na ovo drugo oko vidim, sužio mi se svet. A Vasilije se ceri: Je li, bre, Milutine, kaka ti je to rana, sad u slobodi, kako ćemo da te svetimo? Jedino da nov rat zapodenemo.

Vasilije, ti bi barem sad mogo da čutiš, nije svaka prilika tebi za sprdačinu. Taka je, kažem, moja sudbina, da izgubim oko od onih kojima se ne mogu svetiti. A od sudbine se ne može pobeći.

Milutine, šta bi? – po glasu poznado kapetana Topolca, al ga ne vidim.

Ne znam šta bi, kapetane, to sam ja tebe teo da pitam.

Posle, tražili moji onoga koji je pucao pa udario u zid, odbio malter i meni oko izbio, al de to može da se nađe.

Pa i da su našli, koja vajda? Svako ko puca može da ti izbije oko, al da ga opravi ne može.

U bolnici bio jedan rezervni poručnik, Radović, u civilstvu bio student. Lep čovek, crnomanjas, lepe oči, kosa talasava, ali mnogo izranjavljen; slabosti ga saletele pa bleđi i vene, al čita novine, redovno. Jednom me pozva pa veli: Vidiš li ti, junače sa Cera, Kolubare i Mačkovog

Kamena, sa Kajmakčalana i Krive Reke – ređa sve najveće bitke naše – vidiš li ti ovo? I stane mi čitati. Cimaju mu se one novine u rukama, glas mu podrktava. Vidiš li ti ovo, junače! Napunili novine pričanjima i falama novoj državi, kralju i vladi. Malo-malo, pa pišu da smo se borili za kralja.

Dobro, gosn Radoviću – pitam ga – čita li novine kralj? Zna li on šta se piše? Zašto kralj ne zabrani to pisanje, što ne kazni novine koje omalovažavaju njegov narod?

Ne vredi se nama boriti – samo se trese poručnik Radović – mi isterasmo Turke, a naše nam age i begovi zasednu za vrat. Pobedismo i Švabe, i Nemce i Bugare, a naše nam ulizice slobodu opogane. Ništa nama ne vredi, kad mi sami dušmane rađamo – ne treba nam neprijatelj sa strane, lakeji će, veli, sve upropastiti i opoganiti. Poručnik Radović ubledio, graške znoja mu izbijaju po čelu.

Dobro de, gospodine Radoviću, nemoj se sikirati, biće školovani ljudi koji vole svoj narod pa neće prezati od ti ulizica i druge pogani. Može i ovaj naš narod da odškoluje ljude kaki su mu potrebni i kake, napaćen, zaslužuje. Kad smo tolike ljude hrabre i čestite imali na ljutim bojištima, što bi mi u miru oskudevali u čestitim ljudima.

Jesi li ti lud ili si naivan! – ljutnu se on, a ja neću da mu kažem da nisam ni jedno ni drugo, neka ga nek misli šta misli; al vidim ja da je on čovek sa kojim može da se razgovara pa ga pitam za ono što me tišti, godinama, još od kada su nas, šaku srpskog jada, u Srem zavodili da pomažemo golemoj Rusiji i drugoj slovenskoj braći.

Dobro, kažem, gospodine Radoviću, oće li sad oni koji su nas kroz ovaj rat vodili da sednu degod pa da se sračunaju i vide ko je de grešio. Ima li ovaj guravi narod kaki skupština i poslanika, kaki komisija koje će to da ispitaju, barem zbog oni naši grobova od Save i Drine pa preko Albanije i sinjeg mora do Afrike i natrag preko krvavog Kajmakčalana i Krive Reke. Je li to čija god dužnos u ovom narodu, ili samo narod ima svoju dužnos, koju je odužio i prepolovio se.

Ti si, Milutine, lud! – ne može da izdrži poručnik Radović, sav cepti, a ja ćutim i mislim: govori ti šta oćeš i koliko oćeš; da sam lud zar bi te ja za ovo pito; da si ti čovek sa više živaca, ti bi po pitanju mome razumeo da ja nisam ni lud ni naivan.

Oće li kogod – pitam ga – pred svima nama da odgovara za onu decu što se satreše po albanskim vrletima?

Milutine, nesrećniče – veli Radović – nema te skupštine, nema te komisije, nema i neće biti, upamti, ne odgovara se za srpsku seljačiju.

A oće li neko dobrovoljno da položi račune, da se ispovedi?

Niko se ne ispoveda i ne priznaje grehe dok je na vlasti, upamti, Milutine, samo se ide dalje. Evo, vidiš šta rade ližisahani po ovim glupim novinama, kako baljezgaju o „našim veličanstvenim poredama“, a ne pomišljaju da jedan narod koji je izgubio polovinu svog

ukupnog muškog življa, da ne računamo žene, ne može dobiti rat, taj narod je izgubio mlogo više nego što je jedan rat. Šta može da opravda noliku pogibelj preko Albanije? Zar ova vaka država, ovo vrzino kolo?

Pričo je on meni i o Apisu. I kako su ga ubili. Kako je Aleksandar svršio poso, pa sad može kako oće.

Dobro, gosn Radoviću – pitam ga – da mi ne ispadnemo smešni?

Baš tako – zaradova se on – baš tako, Milutine: ispadosmo smešni.

A oficiri, zar naši srpski oficiri koji su sa nama kroz tri rata...

Oficiri su, Milutine, najsmješnji. Jednog su Aleksandra bacili kroz prozor, a drugog su uveli na mala vrata pa sad pred njim šene i ližu sahane i čine se manji od makova zrna. Nadimaju se, prse i šepure, samo, veli, po balovima izigravaju „dične Srbe“. LJube ruke belosvetskim upišuljama, a milion i dvesta iljada Srba pojele mace, ribe i crvi, zašto?

Sinovče, nemoj me reziliti, ne držim ja tebi slovo iz istorije, samo ti svoje misli kazujem, ono što mi je na duši.

Eto kuće, eto Šumadije

Sinovče, siđem ja sa štacije. Još je mrak. Al šta mari. Znaju noge put.

Izbijem na Žuti Oglavak, zora se zabele. A meni srce samo igra – eto kuće, eto Šumadije.

Udarim preko Petrovića čaira, gledam, još nigde odžak u selu nije zadimio. Niotkuda da se oglasi pseto, da rikne goveče, ovca da zableji.

Koga li sve nema – koga li su u selu ubili Austrijanci, Mađari i Nemci? Sreća je samo, što ovde kod nas u Šumadiji nisu bili i Bugari.

Moja kuća i zgrade se smanjile. I druge kuće i zgrade po selu. I sokak se smanjio. Nadrle vrzine i korov. Čisto mi smešno, mi proširismo i uvećasmo državu, a sve naše, od čega asne i zadovoljstvo imadosmo – smanjilo se.

Moje pred kućom, majka i žena, podranile. Dobro je, žive su i bele su im marame.

Ja ne izdrža – zovnem.

Milutine, jesi li ti? – potrča mi Živana bogazom.

Jesam, Živana – kažem, a ona stade preda me, pa ko da mi ne veruje.

Rekla bi po glasu, kaže, al eto ne ličiš mi na se.

Ostado bez oka, Živana – vrdam ja glavom ustranu.

Ako, kaže, niko te neće manisati, nemoj da se sikiraš, samo kad si se vratio živ.

Moja majka Gvozdenija se potkočila, ne veruje da sam ja – na meni odelo francusko, telećak austrijski.

Ćoro moj, ćoro! – stade majka da kuka, da me cmače i da me grli. I, eto, ona me prozva „Ćoro“, pa tako osta za sve, osim u crkvenim, vojnim i poreskim knjigama.

Dobro je, – poče i majka da se pribira – dobro je veli, što je oko, što nije ruka. I ona zna šta je čoveku seljaku potrebnije. Šta je seljak bez ruke. Može samo da čobanuje, a mi u Šumadiji nismo čobani, nama treba da se ore i žito da se vezuje.

Moja Živana se nasmeja – milo joj, zadovoljna malom nesrećom. Zadovoljan i ja, bogami; drugi su ljudi drukčiji, ljute se na mali dobitak, hule na boga kad im i na velikom dobitku malo zakine, a mi, eto, zadovoljni i gubitkom, presrećni što nesreća nije veća. Bože, mislim se, da l' su Pašić i Putnik poznavali naše majke i žene, da l' su računali da smo mi taki kad su nas nako upotrebljavali.

Milutine, – pozva me majka, vako ustranu – dobro je, veli, što sam te dočekala da ti ovo mogu reći: nas dve smo ovde živele ko dve kaluđerice, ovo nije bila kuća nego prazan manastir, ranile smo se svojim rukama, a otimali su nam više nego što su mogli mnogo jači da zarade, prele smo i tkale, i to su nam otimali, ali obraz smo sačuvale, i svoj i tvoj, a to nije bilo lako, pogotovu Živani. Zaklanjala sam je da ne ide opštini, da ne ide žandarmeriji, da ne ide sama sa stokom i u njivu.

Čekaj, bre – pitam je – što da ne ide sama sa stokom i u njivu, nisu valjda i tamo bile Švabe?

Nisu Švabe, nego naši, a zar su oni bolji od Švaba; više su, veli, naše lopurde i jajare otele i silovale nego Švabe i Mađari. Svakoj bagri dalo se da se čini silom. Doznačeš ti sve to, Milutine, a ovo ti sad govorim, da ne bi cvelio Živanu. Nemoj ko drugi. Nije meni ovo sevte da gledam vojsku kako se iz rata vraća, nikad ne dolaze oni ljudi koji su otišli, drukčiji dolaze, preobraženi, surovi prema svojoj čeljadi. Nemoj slučajno i ti ko Dragoljub. Dragoljub bije Perku, čuo da je silovana. Ej, bre, Milutine, silovali je zlikovci, a njen čovek je bije. Kako će ona ovaj rat da zaboravi! I šta će Perki vaša pobeda. I šta bi nama tvoja pobeda i tvoj povratak značili ako mira ne bi imale. Čuvaj kuću, spasavaj dušu, dosad si spasavao državu i glavu, sad spasavaj kuću i dušu; ako te, veli, kuća i žena ne izvidaju, neće te isceliti nikake medicine – to ti je, veli, od mene.

Sinovče, moram da ti pričam malo prostranije, a i što bi ti kratko kad je govor uživanje jedno, jedino koje mi u zatvoru možemo imati, vako, nedeljom pred podne.

Odem u Uroševića meanu – oću da se raspitam i čujem od ljudi šta je i kako je. A meana, šta da ti kažem, puna. Cijuče ćemane. Drkte daire. Moji ratni drugovi pevaju. Neki i plaču. Nije ni pevaljki lako s njima. Nije sve ni u parama. I pevaljka ima dušu.

Napolje! – prodere se neko iza mojih leđa. Poznado ja glas Pera Uroševića. Izbacuje Manojla Dikinca, gura ga iz kafane. Piknu ga sa vrata na sokak, a ja se setio Vojislava, brata Manojlovog. Teda reći: ne, Pero, Vojislav je od prestolonaslednika dobio perorez, to znam mi koji smo mu sveću upalili i koji smo ga zakopali. Al reko: Nemoj, Pero, Manojlo je ranjavan, čovek je bolestan, i stoka je skapavala na putevima naše sudbine. Kažem ti, žao mi Manojla, onemoćo u ratu, a Pero se podgodio i ojačo, nisu ga jele ni studen, ni nesаница.

Što ga brenuješ, Milutine, – skoči Lazar Čarapić, dovati Pera za gušu, a ruka mu na dršci noža – on se, veli za Pera, bogatio dok smo mi ginuli, on je Švabama naše žene poturao, sa švapskim žandarima naše kuće pljačkao, njemu nije dlaka s glave falila.

Čekaj, bre, Lazare! – ne dam ja, stra me potegnuće onaj nož, a sve u Pera pogledam, da se ne uskopisti pa da plati glavom ko jagnje đurđevdansko. Al Pero zna kad kako treba da se vlada pa se usukutrio, ne mrda i ćuti ko zaliven, vidi da je omašio.

Šta čekate – podviknu Lazar Čarapić na ostale – što ga ne jašete?

Ljudi skočiše, zaurlaše, pa očas Pera pred kafanu izagnaše, vezaše mu ruke na leđa. Zaviličiše ga pa – jaši. Prvo Manojlo, pa onda svi ostali. Jedan za drugim. Kroz selo, sokakom prema našim kućama i dole prema opštini. Gungula i orgijanje. Ja bi da se nekako Pero oslobodi, al ne smem ništa da preduzmem, napraviću gore. Idem i mislim: neće ovo Pero zaboraviti, doći će njegovo vreme. Mloge on menice i priznanice drži u svojoj fijoci, a mnogi će doći da se od njega jošte zadužuju.

Skloni se ja, pa kući. U sebi kažem: podalje od meane, Milutine, nema nikakve potrebe da ti nekoga jašeš i da ispravljaš krivu Drinu, ti imaš svoja posla, svoju kuću i stoku. Domaćinu i čestitu čoveku za jahanje je potreban konj, nije komšija. Pa je l' tako! Što da jašem jednog meandžiju, takoreći jednog prostaka. Ako ne bude veće asne od mog ratovanja, neka je i meandžiji bogom prosto.

Junice

Udarim u zemlju i oko zgrada. Bastavan sam bio. Prepokrivam, sređujem venčanice, kaldrmišem obor, pravim nove jasle. De koje drvo zameračim, odsecam: za tulac, naplatak, ojište, svračine, dočekaću, jarmenicu, držalicu, šipilo, klečku – za sve što je čoveku domaćinu potrebno.

Čekaj, sinovče, što da žurim? I kud? U zatvoru sam, a danas je nedelja... Ako ti se žuri, ti idi, ja tebe razumem, ti si činovnik. Pravo da ti kažem, ja se pomalo i čudim što ti oćeš sa mnom ovako da sediš i da me slušaš.

Pa eto, računam, ti si ovde činovnik, mogo bi imati neprilika, znaš kako je, sediš i razgovaraš sa zatvorenikom...

E, pa, dobro, dobro, ako je tako – idemo dalje!

Prođe godina – dve, a ja nabavim krmaču, pa godina – dve, a ja zapatio četiri ovce i kupio telad. Radim, stičem, boljiram, a Živanu od doktora do doktora, od manastira do manastira, pa kuvamo trave, pa vradžbine... i fala je bogu. Zatrudnila moja Živana, a ja joj ne dam ni na kaki poso. Ako treba vode iz bunara, ja je vadim; ako treba da se kopa i pregrće kukuruz, ja ga sređujem, ni u vinograd joj ne dam, sve – sam. I, fala bogu, ona donese našeg Radoja. Ja se bogu molim i zafaljujem mu na daru. Iako sam mator, ja srećan koliko sam težak, pa udarim u zemlju sve žešće.

Nemoj ti misliti da ja nisam zaslužio da me komšije, rođaci i prijatelji obiđu. Po ovome što mene niko ne obilazi ovde u zatvoru ti možeš misliti da ja to nisam zaslužio. Da sam bio osobenjak il neki samoživac i da se nisu ljudi oslanjali na me il ja na nji. Bože sačuvaj i sakloni! Ne radi se o tome. Drugo je nešto u pitanju.

E pa kad oćeš da znaš – ja sam Živani piso da me niko ne obilazi. Računo sam: ljudi imaju decu i unuke svoje, ne bi bilo dobro da oni mene obilaze pa da ispaštaju i njina čeljad. Znam ja kako se u našem kraju gleda na one koji obilaze ljude koje je sadašnja vlas poapsila. E baš tako!

Ne znam da l' Radoju mom beše pet ili šest meseci, kad, banuše poreski izvršitelji. Okreni, obrni, ne valja. Nisam, kažu, izvršio poresku obavezu. Oće da vode dve junice iz moje štale, a ja i' tek jedvito pribavio. Znaš kako je, sinovče – kad sam se posle našeg velikog rata vratio, u mojoj štali ne zateko ni jednog roga, sve odvele Švabe i Mađari. I sve to ja lepo i na tenane kazujem onim izvršiocima, a oni ni da čuju: rat je rat, kažu, a porez je porez.

Tamo na brešću u potoku zagrakta gavran, a mene nešto cimnu. Al velim, neka grakće i neka preskazuje što mu je volja, ja junice da branim moram, šta je seljak čovek bez rogate stoke, goloigro, stoka i sam, luk i proja, da se ne lažemo, nema zaštita pseto da ga ujede.

Polakote, ljudi, znam ja i šta je rat i šta je porez, ama nisam ja svoju štalu ispraznio, nisam ja stoku propio ni prokockao, nije u nju šap udario, nego rat i okupacija. Čeknite dok se Milutin zaima, pa će biti i državi i Milutinu – kažem, a izvršioци ni da čuju.

Zakon ti, Milutine, izgoni junice, kažu, država traži svoje.

Žena moja, Živana, zgrčila dete u naručje i obilazi okolo, moli me da se smirim. Moranje je moranje. Milutine, kaže, pusti im junice, imamo dete, imaću mleka da ga dojim dok se druge junice ne otele, nemoj praviti nesreću, ne mogu oni da nam otmu koliko mi možemo da izdržimo.

E pa, ne mora meni samo žena da ima mleka, valjda i krave treba da ga imaju, sunce ti, ne mogu se ja vazda samo o državi brinuti, a neću, vala, ni državi dozvoliti da isprobava koliko ja mogu da izdržim – prekipi mi i pođem za sekiru.

A moja majka, Gvozdenija, ko da je znala, stražari kod sikire, ne da mi prići.

Sikirom se kuća ne brani, nego strpljenjem. Sad si, kaže, otac, sinko: seti se Radoja, nemoj da te stigne Kondićeva sudbina. Bolje ti je u sirotinju nego u ajduke. Za ajduka nisi, samo jedno oko

imaš, ajduku su potrebna oba – i to mu je malo. Bolje ti je da izgubiš junice nego pamet. Eno ti je, kaže, kukuruz ko Morava. Biće sreće od božije biljke ako je od države nema, napunićeš koševе i onda ovi mogu da ti pljunu pod prozor.

Šta ću, ne mogu preko majčine reči. Slegnem se. Odrešim junice, otpratim i' niz sokak. Vratim se kući. Uzmem divit i pero.

Nisam nepismen. Presavijem tabak, pa kralju na Oplenac. Oću, sinovče, da vidim šta će da bude, kako će sad kralj sa mnom da razgovara. Napišem ja kako sam svoje čarape u Skadru sa svoji nogu skinuo za pokojnog kralja, čiča Peru, bog da mu dušu prosti i proste mu rane i muke naše. I napišem kako sam posle naše pobede na Kajmakčalanu kao odabran vojnik ljubio zastavu u ime našeg puka. Podsetim kralja na naredbu što je čitana pred svim strojevima i u kojoj se on u ime otadžbine i krune zafaljuje nama Šumadincima za osvajanje Veternika...

Mogo bi, mislim se, da pišem i pišem o svojim zaslugama za državu: koliko sam samo puta tešio ljude, molio i' da se ne vajakaju, koliko sam puta samo Vasilija preteko i preseko u reči, iako sam mislio ko i on; koliko sam puta očuto zarad države, pa da mi se računa što sam očutkivo i što sam državi prašto ne bi smeo doživeti da mi se junice iz štale izvode.

Kažem ti, baš kralju, na Oplenac... Što da mu ne pišem.

Na Oplenac, ne pišem na Beograd, računam, u Beogradu mu je prestonica, na Oplencu mu je kuća... eto, zemljaci smo, skoro komšije, tako smo se mi nekad komšijali s njegovim ocem.

Lepo ja sročim sve. Nisam ja čovek koji državu ne razume, nije ona meni maćija, nego je moja, mi smo je gradili. U redu, njegov praded nas je vodio, ali ni mi nismo, kako bi ti reko, ni moji pradedovi nisu zaostajali. Pa je l' tako? Šta bi Karađorđe mogo da učini sam da ostali nisu bili ljudi domaćini i kućevnici i da se nisu o Srbiji starali ko o svojoj kući, sve je to onda bilo jedno, sve je išlo ko ćoravo, a ni mi kasniji nismo zaostajali. To on mora da zna, ko će ako on neće. Nije bio kralj ko poneki, on je bio sa nama na položajima, po kaljavim rovovima. Pa je l' tako? On je, bre, vodio nas dvanaeste, osvetlali smo obraz i njemu i sebi, da nije bilo nas zar bi on mogo nako svetla obraza izaći pred buduće naraštaje... Pa baš, ako očeš, zar bi mogo izaći i pred naše stare, davno mrtve, pa i pred svoga pradedu, lično našeg Vožda, mir prahu njegovom.

Sve ja lepo sročim. Napišem šta je bilo sa mojim junicama. Ne kažem da žalim, ali da se pričeka da mi se junice otele. Pa je l' tako? Da se zaima, pa da se posle bikovi i volovi prodaju i kolju za državne potrebe, jok junice. A dotle, bogme, vlada i kruna neka pričekaju. Je l' tako, nisu one vlada i kruna neki drugi naroda, nego naše, seljačke.

Pišem ja i gledam da onu artiju ne uprljam i ne izgužvam – znaš kake su naše ruke seljačke, nikad iz nji da isteraš prašinu.

A Živana se pribojava. Ko si ti, Milutine, da kralju pišeš i šta bi bilo kad bi svi o svojim brigama kralju pisali, valjda kralj ima kaka druga posla i brige, a ne da seljačke brige brine i zbrinjava. Ostavi se pisanja, Milutine, mi imamo našeg sina, nije za nas pisanje, za nas je kopanje i oranje. I drugi seljački poso. Pisanjem ćeš neku nesreću na kuću navući. Znao si

Majstorovića, Milutine – on piso, pa sad njegovi pišu za njim i raspituju se, a njega nigde ni od korova.

Znaš kako je, u ovoj našoj zemlji ljudi se pribojavaju pisanja, ili mrze ljude koji pišu. Tako je, čuo sam, oduvek bilo, pa se i moja majka uplašila pisanja. Nemoj, veli, Milutine, niko se pisanjem nije usrećio, nego gledaj svoja posla. Imaš ono dete, imaš ženu, imaš kuću, biće i stoke. Ovo što nas je zadesilo, to je kazna zato što radiš i na crveno slovo. Nije za ovo tebi kralj kriv, nego si kriv sam – krčio si na Trijerarha.

Ništa se ti, majko, ne brini – kažem joj, ne mogu jednoj staroj i prostoj ženi objašnjavati da kralj nije pandur, da je to čovek plemenit, Karađorđev praunuk, da su moji stari sa Karađorđjem zajedno zakletvu pred protom Atanasijem polagali, da sam ja sa kraljem preko Albanije prešao i preko Veternika se vratio.

Majka me, vako, gleda, čisto sumnja. Je li, Milutine, veli, da se ti nisi nešto u ratu ogrešio, da nisi uzeo sa nekog mrtvacu štogod – sat, lanac, čarape? Gleda me i gleda.

Jesam, priznado ja. Jesam na Strmovačkim položajima. Izuo sam čizmu jednom našem iz austrijske vojske, izuo sam, al' je nisam obuo, bacio sam je.

E pa, Milutine, što se onda čudiš što su ti uzeli junice, Milutine, kazna čoveka stiže. Tako je od pamtiveka.

E videćemo da l' je to baš tako, da se i za to ispašta. Ako je tako, onda ovi naši iz austrijske vojske ne bi nikad junad imali. Tu sam, na Strmovu, možda i pogrešio, ali više nisam, a mlogo sam dobra učinio. Eto, nisam dao Vasiliju da kolje zarobljene Bugare.

Vasilije dođe – ne znam da l' prodoše dva ili tri dana kako mi junice odvedoše. Iskezio se Vasilije – vreme prolazi, sve se menja, samo se on ne menja. Mi, veli, stvorismo veliku državu, dobismo izlaz na more, a tvoje junice odoše za porez.

Nisu junice otišle zato što smo dobili izlaz na more – mislim se, neću da mu kažem da sam ja o svemu pisao kralju na Oplenac, neću da razglasavam, čekam ja da dođe moji pet minuta. Ali čekam predugo. Prolaze meseci, a ja čekam.

Ne sme se apsiti domaćin

Da smo mi oni koji smo bili, meni bi kralj otpisao, ne bi ja na njegov odgovor čekao preko mesec dana; ali mi više nismo ono što smo bili, sad smo mi Velika država, nismo više Srbija, mala, pa seljačka; i ajdučka kad zatreba – sedim pod tremom, večeram i razmišljam, zalogaj mi u grlu zapinje, ko da jedem oskoruše.

Moja Živana dođe i sede pored mene na klupu. Ti si, Milutine, nešto ljutit, vidi se po tebi. A ne treba, veli. Vidiš, naš Radoje raste, imamo žita, biće ga do novog; ja sam sukna izatkala, krmača nam je sprasna. I vreme nas služi. Fala je bogu, vidiš, možemo da sedimo pod našim tremom i da gledamo ovu lepotu i milinu, volj ti da se okreneš prema Orašcu, volj ti prema Oplencu, – sve

ona mene teši, ko da su vlada i kruna Orašac i Oplenac pravile nama za gledanje; ko na priliku: eto vama Srbima i seljacima Orašca i Oplenca, mesta istorijska, eto vam livada i zabrana, pa da vas se otarasimo.

Ne laj! – kažem joj. I da me ostavi na miru. Da gleda svoja posla, mene da ne teši. Dojadilo mi, pa je l' tako, nije sve u tremu i oko trema, u štali i oko štale. Tako ja razmišljam – kad, ču se kapija, ker nalanu, banu pandur, donese poziv da se javim u načelstvo, načelniku lično. I nemoj da omaneš, – veli pandur – pa da te vezanog sprovodim. Tako mi reče, jedinog mi oka!

Bože, mislim se, svaka li uštva pandurska misli da može vezati čoveka domaćina; oni, bogati, zaboravili da su naši stari vladare ubijali i proterivali, a pandure vezivali, u svinjce zatvarali, splaćinama ranili i pojili, pa najposlije cerićem u potiljak.

E nemoj se ti čuditi na pozivu, ni panduru, sine – priđe moja majka i vako sede na klupu pored mene. Onomad, kažem, čuvam ja ovce na Košutici. Vedar dan, lepota jedna, otava zazelenela, a gavranovi izbili iza brega, preleću nebesima i grakću.

Dobro, mislim se, ne zavisi valjda naša sudbina od tica. Idem ja da vidim de sam bio i šta sam radio u ovom svetu, šta sam ja državi, i šta je ona meni.

Zbog čega se, brate, moja štala ispraznila, ko je mene doveo do prosjačkog štapa; jesam li ja nešto šcerdao u meani lumpujući, jesam li na kartama ispraznio štalu, jesam li se ja istrošio po luksuznim banjama!? Kruna, vlada i političari su zametnuli kavgu i zapodenuli rat. Ako si, bre, i kralj moraš razumeti. Ja sam tu krunu sačuvao. Sačekaj pobogu, dok junice stasaju, da se otele pa da Milutin podigne i telad i da i' proda ko bikove, pa da bude i za Milutina i za državu, ne može država da uzme sve, a Milutin da ostane go ko pištolj, nije meni država maćija, ama nisam ni ja njoj pastorče.

Uđem u načelstvo, kako dolikuje – na meni sve novo, ko da ću na pričes. I kapa. I košulja. Gunj od sukna. Opanci novi, šest redi kaiša. Pravi Šumadinac.

Načelnik sedi za svojim stolom i ne podiže glavu, sanćim, nešto radi. Ne pogleda me, a pita: što si ušo tako kaljav?

Vidim ja šta je i kako je. I ne gleda u mene, a kaže da sam kaljav: oće da me zbuni, krpu od mene da načini. Al ništa, ćutim ja.

A on će opet: U državno načelstvo se ne ulazi u kaljavim opancima.

Nisam ja kaljav za inat načelstvu, nego su nam takvi putevi i sokaci, taka smo mi zemlja i taki narod – mirno ja njemu, ne bi da se zaoštrava. Neću valjda da mu objašnjavam kako je mene Živana posipala da se ja podmijem, da sam nokte podrezao i na rukama i na nogama i da sam sve čisto na se navukao jer sam u državno nadleštvo pošao i povodom posla s kraljem. Čisto mi beše žao moje majke što se nako radova pa kaže: Sad si, Milutine, blago majci, pristo i sa pokojnim kraljem čika Perom, da je živ, da sedneš a da se ne postidiš.

Umeš li ti, Milutine, da skineš kapu kad ulaziš u državno nadležstvo? – ustade načelnik, namrštitio se, gleda me, oće zeca da mi utera u srce. Vidiš li ti ovo? – pokazuje mi na kraljevu sliku što visi o zidu, a u ruci mu ono moje pismo što sam ga kralju atresovao na Oplenac.

Vidao sam se ja sa njim u tri rata. A što se moje kape tiče, nije baš za skidanje podesna – pokažem mu ja šajkaču. Ova kapa je vojnička, kažem, pod njom sam ja sve ratove ratovao ko i moji stari. Nama je, gosn načelniče, vaka kapa na glavi da je ne bi morali skidati i kad treba i kad ne treba. Zna kralj da ova kapa nije za skidanje – sve ja njemu tako, šiljak u brk.

Šta ti, bre, misliš, ko si ti! – viknu on na mene.

Gosn načelniče, nemoj se na mene istresati i lepo mi reci de si ti bio za vreme rata? – pitam ga, sinovče, jer sam doznao da je bio švapski oficir.

Ko si ti da ti mene za to pitaš, ko je tebe za to ovlastio? – zbuni se on, ne bi mu pravo.

Pa evo, gosn načelniče, u čemu je stvar. Kralj i ja smo ratni drugovi, zajedno smo tri rata ratovali i ja sam njemu ko svom ratnom drugu pisao, pa bi sad da znam je l' je on to dozvolio da između njega i mene presuđuje neko ko je protiv nas ratovao.

Kakve veze ima rat sa tvojim pismom i tvojim porezom, znaš li ti šta govoriš i šta pišeš?! Misliš li ti da kralj nema druga posla nego da brine o tvojim junicama! – maše on onim mojim pismom.

Slušaj, gosn načelniče, meni kralj nije potreban da bi me unapredio i činovnički položaj mi dao, ja ne mislim da mu kolam oko dvora, niti ću na njegov bal da idem; meni je kralj zbog moji junica bio jednom potreban, a ja sam njemu više puta potrebao, pa sam mu se zato i obratio, kao ratnom drugu s kojim sam zajedno stvarao Veliku državu...

Načelnik me preseče u reči: Od taki, veli, kao što si ti sad država mora da se brani.

Ček! Zar od mene da braniš državu, od mene, bez koga je ne bi bilo!

A on, klima glavom, potvrđuje da baš od mene treba da je brani.

Ako je tako, onda je naopako, onda državu nije trebalo ni stvarati.

A on, besan – oće da me uapsi, kaže u buvaru da me nabije.

E, to je malo poteže, gosn načelniče. Ne apsi se šumadijski domaćin tako lako, nisam ja činovnik, nisam ni oficir, ni lopov, ni političar, ne možeš ti mene da uapsiš. Ne smeš ti to od kralja, koji ti je moje pismo dao. Zna kralj ko čuva državu i krunu. Možeš ti koga oćeš drugog da apsiš, ko ti kad – kako za apsenje potreba. Možeš činovnika, kad god oćeš. Možeš i oficira. I popa ti možeš da uapsiš. Ali ne smes šumadijskog domaćina. To su svi kraljevi dosad znali, pogotovu naši srpski, seljački.

Šta kažeš! – dernu se načelnik. Kakog seljačkog kralja spominješ, sram te bilo! NJegovo veličanstvo, kralj Jugoslavije nije kralj seljački, to je, veli, uvreda.

Pa seljački, nego kako, ne može kralj biti gospodski ako mu je narod seljački. Drugo je to što je on vas u svilu i kadifu umotao, ali ne opstaje se na svili i kadifi, nego, zna se... zna to i kralj. Vido je on šta je izdržalo od dvanaeste do osamnaeste, poruči ti to njemu, slobodno mu reci šta je Milutin reko, baš bi voleo da me on uapsi zbog toga.

A načelnik se pravi nevešt. Šetka, unervozio se, grize brk. Ne razume, kaže, zašto on mene ne bi mogao da uapsi; nije, veli, iz našeg kraja, nego otud iz bivše Austrije pa ne zna, sanćim, zašto on ne sme da me apsi.

Pa eto, prosta je računica, gosn načelniče – ne smeš zato što je Milutin domaćin čovek. A domaćini su narod! A to su ti oni na koje se oslanjaju carevi i kraljevi, oni koji su državu stekli i sačuvali. Dabome, domaćini koji svoju zemlju rade i svojim radom decu svoju rane. E, to da znaš, nji ne smeš da apsiš. Naši kraljevi nisu to dozvoljavali. Dosad. A ne verujem ni odsad. Znaju oni šta su i ko su domaćini šumadijski, a znaju ko bi oni, kraljevi naši, bili da im nije domaćina i znaju šta bi bilo sa državom koja domaćine cveli. Sve to kažem načelniku. I kralju na Oplenac da poruči sve što sam rekao. Sve.

Načelnik se upreo. Šetka. Trlja bradu. Pogleda me, pa mane glavom. Šta bi bilo, veli, kad bi kralju sva seljačka pisma, vaše žalbe i kukumavčenja, stizala u ruke. Čudi njega, kaže, što smo mi seljaci ovamo u Srbiji navikli da razgovaramo sa našim vladarima kako nam kad ustreba. E, sad ne može tako, veli, prošla su ta vremena. Nije više država što je bila, niti je vladar više vaš, seljački.

U bogati, puče mi pred očima. Lesandra nije ni vido moje pismo. To su neki njegovi činovnici spetljali da ne bi, sanćim, kralja zamarali – ćutim ja. Da l' je ovo vako teo kralj, mislim se, il su ga drugi nagovorili, il je to sad sve porušeno zato što imamo veliku državu? Kako je da je – ne valja.

Žito, bik, ubistvo kralja

Gledam votnjak, gledam njive, vinograd, stoku, a zdravlje me služi da ne čuje zlo. I fala je bogu, boljira, kako koja godina – ja sve čvršći. I ne pomišljam da me čeka ono čemu se ne nadam. Oslanjam se na ljude, ko i oni na me, kakav je u nas običaj, uvek ima kuća i ljudi na koje se može osloniti. Ali opet, da se ne lažemo, dinar je ko točak. Sećam se ko da je juče bilo, al ti ne mogu reći baš koje godine bi. O Velikoj Gospojini natovarim kola žita, poteram u čaršiju i prodam. Uzmem pare – pa me sramota. Da l' je moguće da je žito ove cene? Gledam pare. Sav moj godišnji rad ne vredi koliko jedna plata pandurska, a ovako, ja ti kao neki domaćin dođem.

Al dobro, i to je prošlo.

Berem ja pasulj. A on rodio ko gloginja, milina jedna. Sve ja iznosim breme po breme, kad – Živana me viče, zove da poitam kući. Nesreća se dogodila.

Odma ja potrčim.

Trčim prečicom, pa kroz votnjak uletim u avliju, amoj Radoje pod lipom plače.

Šta je bilo, Živana?!

Majku, kaže, proburazio bik.

Uletim u kuću, moja majka vidim, gotova. Jedva se osmenu.

Živana, viči Lazara Čarapića, nek preže konje za doktora! – još ja onda nisam imao svoje konje.

A moja majka odmauje glavom, vidi žena da nema potrebe da se za doktora ide.

Stiže i Vasilije – gleda moju majku. Pogleda u mene. Odmahnu glavom. Vidi dokle je došlo.

Živana sunu iz avlije, viče Lazara Čarapića.

A ja sikiru – oću da isečem bika. Moja majka ratove izdržala i kuću sačuvala, čoveka izgubila i sinove, a sad da je bik ubije. Ja ga za prodaju ranio i računao nabolje, u njega se uzdao, a on mi majku ubi.

Udem u štalu, a bik se pribio uz zid i gleda, ko da zna šta je učinio. A Vasilije mi iza leđa. Uvati mi držalicu. Ostavi to – veli mi za sikiru. Nismo se svetili ni većim krivcima za našu sudbinu. Nije ti, – veli za bika – on ništa kriv, sam si se nado boljitku.

Uze on sikiru od mene i povede me u kuću. Šta bi tvoja majka rekla da si se ti biku svetio, osvesti se, Milutine! Tebi će bik biti potreban da ga prodaš, trebaće ti pare majci spomen da podigneš.

Stiže Lazar Čarapić sa doktorom, al moja majka gotova.

Božja volja, Milutine – kaže mi Lazar – lepo ćemo mi nju da saranimo, po običajima našim, šumadijskim.

E velike li utehe što se saranjujemo po našim običajima, šumadijskim – mislim se, al šta ću.

Vasilije gleda moju upokojenu majku, gleda u me, čisto se izmenio i snuždio. Eto, veli, Milutine, ti si se uvek u rogatu stoku uzdo; eto koja je nama vajda od dobri bikova.

Ama od bikova vajde mora biti, nego od čega će, razmišljam ja posle, i opet bikove tovim. Nema nam druge. Najbolja para seljaku je od dobri bikova. Šest – sedam tovara podmeri moj bik, a vajda na vajdu, pa sve punija štala.

Ne kupujem neka odela. Ni obuću skupocenu. Što mi treba u kući, napravim sam il u selu. Živana mi prigovara da joj kupim cipele. Ima, veli, dvajes godina kako sam joj obećao. Ama, ženo, pretrpi se još koju godinu dok se još malo ne podsolimo, onda ću ti kupiti, a sad skupljam pare da kupim konje.

Udariše tih godina prilične neprilike, pa brani stoku od golubačke mušice, votnjake od gusenice, žito od urodice.

LJudi se vajkaju, a ja se mislim: samo da ovo ne bude neko predskazanje, da iza ovoga ne izađe nešto gore.

Beše kišno. I magla pala. Ne da ti ništa raditi napolju, a ja u štali, timarim konje i zviždim. Kad banu Mijailo.

Ti, Milutine, zviždiš? – gleda me Mijailo začuđeno.

Zviždim što da ne zviždim.

Zato što su nam ubili kralja – veli Mijailo i samo mu drkti brada.

Ja ga gledam, ne mogu da verujem. Nije mala stvar, ubiti kralja, nije, bogami, iako nije prvina da se kod nas ubijaju kraljevi, al opet. Okreni obrni, ne znam šta da mislim. Sednem na jaslje, ne ide mi u glavu ko nam ubi kralja. De ga ubi?

Jesu li opet oficiri? – pitam.

Ama koji oficiri, jesi li ti kršten! – ljuti se Mijailo, nervozan. Oficiri su ubili kralja Aleksandra Obrenovića, a kralja Aleksandra Karađorđevića ubili su drugi.

Dobro, ko ga ubi?

Ne znam – kaže – ubili ga u Francuskoj.

Kako on reče da su ga ubili u Francuskoj, ja se seti da sam čuo i čito u novinama da je on u Francusku otišao.

E to je neka velika ujdurma, to nisu čista posla.

Nisu ga ubili Srbi, to je najcrnje – veli Mijailo i zove me da odemo školi, tamo se, veli, okupljaju ljudi.

Bacim ja onu češagiju i sa Mijailom iz oni stopa pravo školi. A tamo – iskupio se narod, a učitelj priča o pokojnom kralju, bog da mu dušu prosti.

Dobro, učo – pitam ga – šta je našem kralju trebalo da ide u Francusku?

Išo da gradi savez sa Francuzima i sa Evropom ako nas Nemci i Talijani napadnu. Na velikom je poslu poginuo – veli učitelj.

I ko ga ubi? – pitam učitelja.

Ubili ga neki Hrvati i Bugari – veli učitelj, a meni to ne ide u glavu; otkud bi oni to smeli da urade. Morali bi Srbe malo ozbiljnije da uračunavaju, mi smo njima u prošlim ratovima pokazali ko smo i šta smo. Zbunilo me to. Zbunjem sam ja, sinovče, još od onda kad meni tako oko izbiše, e sad sam još zbunjeniji: kralja ubiše. Ej, bre, nije to mala stvar. Ko sme kralja da ti ubije. Krivo mi, za mene kralj nije neka svetinja, al opet, naš je, Srbin je. Pravo da ti kažem, teško mi.

Da l' će imati ikog da ga osveti, mučenika? – pitaće Radojka Živomirova. Ona razvezala maramu, ko za bratom.

Jezik pregrizla! – podviknem joj, a Mijailo na mene.

Što da ga ne osvetimo, pa valjda ni mi Srbi nismo poslednji na svetu da nam svakojake belosvetske protuve smeju serbes ubijati kraljeve. Onoliko mu se zaklinjali i molili se za njega, sa njim ratovali, a sad da ode sa ovog sveta ko da nikog svoga nije imo.

Ti, bre, Mijailo, zvoniš ko da mi nikad sami svoga kralja nismo ubili. Ko ubi Vožda, ko ubi knjaza Mikaila, ko najuri kralja Milana. Ko ubi kralja Aleksandra i kraljicu Dragu? – Vasilije namako šajkaču na oči, smijulji se i gudi li gudi.

E, to je drugo, Vasilije. Ako je kome, nama je skrivio, nas je vodio preko Albanije, preko sinjega mora, preko Kajmakčalana i Dobrog Polja, našim je kostima gradio ostrva smrti i plave grobnice, pa ako treba mi smo tu, nisu nam potrebni belosvetski mangupi – grdi Mijailo, a onaj narod uza nj. Zagrajiše svi na Vasilija.

Dela, narode, sumoši se; ajde da čujemo kako je poginuo mučenik? – oću ja onaj svet da umirim, pitam učitelja, nek nam kaže nešto više.

Junaci, veli učitelj, junački je poginuo. Nije teo da obuče panciranu košulju. I nije teo u oklopna kola da sedne. Seo da se vozi u otvorenom automobilu, nije sumnjao u Francuze, oni su nam prijatelji i ako koga volimo nji volimo, a i zaslužili su, a znao je kralj da oni nas vole, mislim – Srbe.

Bogami, imate se sa kim i dičiti, on pogibe junački, ali ga ubiše mučki i Srbi će biti prokleti ako li ga ne osvete. Neće, kaže, biti mira njegovom pepelu, a ni prahu njegova oca, pa i Karađorđa, njegov je potomak, sve dok ga Srbi ne osvete – raspričala se Radojka, ko nijedna. Druge žene, dabome, samo uzdišu i kraičkom marame otiru suze, a Radojku ne možeš da zaustaviš.

Umukni, bre, ženo, kaku osvetu pominješ! Pa i mi smo njima ubili Radiće, dokle da se svetimo, na čemu ćemo da završimo! Ne volim, sinovče, nikakvu osvetu, ne volim krv i zločin, što ne podnosim ne podnosim.

Koje Radiće? Zar ti Radiće poređiš sa našim Aleksandrom, zar ti ne znaš šta su radićeveci radili četrnaeste po Zagrebu. Oni su, bre, Milutine, na Srbe kidisali gore nego franjevci! – sve tako, zauktao se učitelj. Radiće je trebalo pobiti još osamnaeste kao ratne zločince, Radići su zlostavljali srpski živalj u Hrvatskoj.

Da l' Radojka ču ili ne ču učitelja – tek ona opet kakuka za kraljem, ko za bratom.

Poveži tu maramu – velim Radojki – i nemoj tugovati, slušaju te deca, uzmi se u pamet, osedela si a ne znaš de ti je mesto, pobogu; idi kući, gledaj svoja posla. Pa bogami ti kažem, sinovče, i bez njenog jadanja dosta je gorčine i žalosti.

Plače onaj narod, žene se zarožale. I meni suze oće na oči. Plaču i ratnici, matori ljudi, plaču ko deca. Kad, eto ga Grujo Lazarević, opančar, ide sokakom, žuri iz varoši, gleda preda se i grabi, oće što pre kući, majci i bratu, vidim ja.

Eno Gruja – veli Mijailo – sad mu je srce na mestu.

Nije, nego u petama, Mijailo! Nije on ovom bio rad.

Kako nije kad je pucao u kraljevu sliku u Vulićeovića kafani, ovi su u Marselju sad pogodili za njega.

Mijailo, jezik za zube! – kažem mu, znam šta može očas da bukne, ali Mijailo ne sluša.

Trebalo bi da zadavimo ono... – pokazuje Mijailo na Gruju.

Može, al preko mene mrtva – stanem na ona vrata, ne dam da se mi sada vatamo za gušu zbog mrtvog kralja; računam – tačno, Grujo je pucao, ali u kafani, u sliku, pravio se važan, ama nije pucao na živa čoveka; jedno je slika, a drugo živ kralj; Grujo je pucao u politiku i, kad bude najposle, njegov je otac, Obren, naš čovek, iz našeg sela. Poginuo nesretnik u prošlom ratu. Ali šta vredi, uskomešao se narod, isti ovaj Mijailo juče psovao majku kralju, a sad oće da zadavi Gruja, ne smeš ti Srbinu da ubiješ kralja.

Sumožite se, ljudi! – opet podviknem ja. Nije nama Grujo opančar kriv, drugi su krivci – ne dam ja da se skrše kola na Gruju. LJudi pomislite: usred Beograda ubiše Radiće, ovi u Marselju ubiše Karađorđevića, a mi da zadavimo Gruju opančara – da ne bude mlogo.

Šta ti, Milutine, stalno cmizdriš zbog tih Radića. Radić je uvredio srpski narod. Pito, veli, koliko košta srpska krv prolivena u ratovima, da je on isplati...

Nemojte sad oko Radića, umaći će nam Grujo – gundā neko, al ja stojim na vratima. Ne dam na Gruja.

Posle nekoliko dana, moja Živana dođe i priča mi: sreła Gruja Lazarevića i on joj se falio kako je čuo da ga je čiča Milutin uzeo u zaštitu.

Dobro si to učinio, Milutine, sevap je pomoći čoveku, neće ti se to ružnim vratiti, neće ti to Gruju zaboraviti – tako ona meni onda, sinovče, ko da je znala da dolaze ružna vremena.

Proslava na Tekerišu

Jedne večeri ja namirujem stoku – prostro, položio, naranio svinje i ovce, Živana muze krave, sve kako bog voli. Ovolike mi grudi, oteo sam se od svi neprilika i sad sam na konju; volovi ko lađe, konje kupio, nove amove, pa razmišljam i karuce da napravim ako se nekako bude moglo, što da se ja i moji malo i ne provozamo – kad, banu Pavle. Zove me da idemo na Tekeriš, proslavlja se dvaespet godina od naše velike pobede.

Ja pristanem. Što da ne odem – imam koga da me zameni kod kuće: fala je bogu, Radoju je sada petnaesta godina, može da narani i napoji stoku; oću i odličja da provetrim malo, ko i ostali – nek se vidi ko smo bili kad je trebalo.

Živani se ne svide. Gleda me nako šarenog – na meni gunj i džoka sa šest redi gajtana, nova šajkača, novi opanci sa šest redi kaiševa, pa odličja, samo se sjakte. Manu Živana glavom. Dosta je od tebe, bio si tamo kad je trebalo, šta ćeš sad, sedi kod svoje kuće. Sanjala je, kaže, Mladena Markovog ide preko Prostruge s knjigom u ruci, a narod izašao da ga dočeka.

Ama, san je laža, a bog je istina – ne poslušaj je ja. Pođem sa Pavlom niz Prostrugu. Udarimo sokakom. Odednom, mene nešto teknu – što li je ona baš uoči proslave sanjala mrtvog ratnika? Što li baš Mladena Markovog, jedva ga je poznavala, a ni sa njegovima, sa Jerinićima, nismo baš u nekoj svojti.

Idem sa Pavlom, a Mladen Markov mi ne izlazi iz glave. Naki čovek, naka pamet, lepota i dobrota. Kako je on o Srbiji govorio, nama običnim seljacima i vojnicima, kamen je mogo podgrejati na srcu. Al eto, rat odnese sve najbolje i najpotrebnije.

I šta da ti kažem, sinovče. Na Tekeriš golem narod.

Podolazio svet sa svih strana. A Pavle i ja vako, barabar. Gledamo da sretnemo nekog poznatog.

Muzika na sve strane. I šatre. Peku se bravi i prasad. Na panjevima pečenje. Toči se piće. Milina jedna.

Za jednim stolom kapetan Živković iz druge čete, sad u civilu – mene ko da je sunce ogrejalo, nisam ga video od devesto i četrnaeste, nisam ni znao da li je živ.

Raširim ruke, oću da pozdravim junaka sa Cera. Dobro je da taki ljudi ima među živima, dok je nji, ne treba se brinuti, da kažem, za sudbinu naroda i države. Pođem mu u susret, a on se urožio. Ni da se pomeri. Ko beše ti? – pita me.

Da l' je moguće da me ne poznaje – trgo se ja, ne bi mi prijatno. Stanem takoreći mirno, pa ga pozdravim vojnički i kažem mu sve što treba, ime i prezime, opštinu i vojni okrug. Nosio sam

vas ranjenog – rekнем i osvrnem se da pokažem predeo de je bio ranjen, može se sa ovog mesta videti.

Nisi moro, – preseče me – nisi ni trebo! A gleda me iskosa i odozdo čašu ovlaš okreće u rukama. Sedi tu – pokaza mi mesto na klupi pored sebe. Porinu tanjir pečenja preda me, nali mi čašu vina.

Kako pečenje – oturim tanjir, pa počnem da mu ređam imena ranjeni i poginuli. On me ne sluša. Pij i ćuti, kaže.

Ja nagnem čašu, mislim vino – a ono rakija, prepečenica. Zagrcnem se, al izdržim. Nesretniče, tebe je nešto otrovalo, zar se rakija pije iz ovoliki čaša, pomislim, pa nastavim. Pomenem mu Radovana Banovića iz Bukovika, poručnika Manojlovića koji je pred četom ranjen jurišao na Kajmakčalanu, pomenem mu Miloja Joldića, pa Radivoja Jovanovića i braću Vukaniće.

Stalno trabunjaš – kaže mi i opet mi nali čašu. Ja istresem čašu nadušak pa nastavim da ređam mrtve: Milana i Ivana Popovića, dva brata dobrovoljca, Adamove sinove, narednika đачke čete Miću Petrovića, Stanoja dobošara, Bogdana Ristića.

Mlogo pamtiš – opet mi kapetan naliva čašu. Ja je ispijem stresem se i nastavim da ređam naše izginule drugove.

Kako živiš kad toliko pamtiš? – pije kapetan i zagleda se u me. Škrguće zubima i štuca.

Kako li ti živiš kad moraš toliko da piješ? – neću da ga pitam, nisam lud da ne znam zašto jedan oficir pije, i to na dan proslave na Tekerišu.

Zvučnici se proderaše. Prenose nečiji govor. Niko da napusti šatru i da ode da sluša o učesnicima Cerske bitke. Sve se drži tanjira i čaša.

Kapetan Živković ustade. Ajdemo, kaže, na Tekeriš. Pođe, zatetura se, al se pridrža za jedan astal. I zaplaka ko dete. Milutine, kaže, nema nas. Izgubili smo se u ovom pišljivom miru.

Gospodine kapetane, nemojte tako, gleda nas mladež. Izvedem ga iz gužve, pa šetaj sa njim. A on, tek uzdanu. Prestade da plače. Otrezni se. Nikad nisam vido da se čovek nako brzo otrezni.

Milutine – kaže mi kapetan Živković – idi kući. I znaj da Srbi više nikad neće da ponove nas Tekeriš, u to sam se, kaže, uverio za ovi dvajes i pet godina.

Nije valjda dotle došlo – gledam ga. On me potapše po ramenu, kaže: Idi kući, nema šta ovde da se traži, ni o čemu da se peva, sve je otpevano, Milutine, nisam pijan.

Vidim da nije pijan. I vidim šta ga je otreznilo.

Moram da se zabrinem, sinovče, nije da se nešto pravim, nego sam i ja čovek. Ne znam otkud vama ljudima školovanim tako mišljenje o nama seljacima. Mi, bre, ne mislimo ni o svojoj stoci

ko što vi školovani mislite o nama, a juče ste se preobuli, juče ste bacili opanke i obojke... i zaboravili čiji ste. E pa, eto, tako ja mislim da su nama prošlog rata izginuli i preko Albanije satrveni školci koji su znali ko su i čiji su...

Ne znaju deca šta govore

Poplicem ja prošće. Radoje mi pripomaže – lep dan za taj poso. Kad, javi se crkveno zvono i birov poče da se dernja. Ja ne razabiram, al osećam da ima nešto novo i da se opet neka litija sprema.

Milutine, Milutine! – Mijailo zove, da idemo u školu. Odma. Poručio učitelj, da i mi ratnici dođemo, da prikačimo odlikovanja i poneseo barjake. Srušen je, veli pakt sa Nemcima.

Ček bre, jesu li se Nemci pišmanili i najurili nas, ili su to ovi naši napravili neku ujdurmu?

Naši obraz osvetlali – raduje se Mijailo.

Ama, mislim se, rano je za radovanje, tek ima obraz da se svetla, lasno je pocepati ugovor, jebem ti boga i sve do boga, ovo na rat miriše.

Odem ja da se obučem i krenem za Mijailom. Šta ću, ne mogu ni ja osim sveta.

Milivojčić sa Obarka naiđe, nosi barjak, zove me da idemo zajedno. Ja izvrđavam, nisam željan barjaka. I njemu savetujem da se mane, šta će mu barjak, barjak je srpski, svatovski, nije državni, jugoslovenski.

Milivojčić ni da čuje, milo mu barjak nositi – mlad čovek, nije bio u ratu i ne zna šta je barjak.

Živani se ne sviđa. Vrti glavom Živana: Što ćeš ti, Milutine, među decu i učitelje, ti si, veli, odužio svoje, nemoj da te tako našaranog i okićenog za neku nesreću iskoriste i namagarče; bolje ti je da ideš ko guska u maglu, nek prođe ova litija bez tebe.

Razborita moja Živana, al kako da je poslušam, kažem ti, ne mogu ni ja osim sveta. Odem školi.

Nas solunce stave na čelo povorke, pa u čaršiju. A tamo glavna učka. Srpska posla. Na ulici đaci i barjaci, vika i pesma. Tako je bilo i devesto četneste posle ubistva onog princa u Sarajevu. I onda su se veselili ko da su rat već dobili. Ni sad nisu bolji. I sad su napustili skamlije, digli barjake, psuju, pevaju, kliču i podvriskuju. Srušili pakt sa Hitlerom. Na sav glas viču: „Bolje grob nego rob!“ Ko da će im neko dati da biraju, šta im je bolje, ko da neće biti i jedno i drugo kad se uzmore – a nije dobro ni jedno ni drugo.

A mi, solunci, kažem ti, vako, napred, pred onom decom idemo bangaljavi. Šareno odeveni, šumadijski. Sjakti se ordenje i medalje što smo na grdnom bojištima podobijali. Oko nas se dernjaju, zafaljuju se Engleskoj što je pomogla Srbima da sruše pakt i vladu, i da postave novu

koja će sigurno da nas povede u rat na strani Engleza – a ja se mislim: nisu Englezi ludi, Englezi svoja posla svršavaju, briga će nji biti koliko će Srba nestati, baš ko i onoga rata.

Stanite! – povikaše. Zaustavljaju nas neka deca, đaci. A fotografi, vako, ispred nas, nameštaju se, oće da nas slikaju, te ja ruku na oči, nije mi do slikanja, nisam siguran šta ovo znači i kud vodi, a slika, zna se, ostaje večito, mogu je i u novine uturiti, pa za večita vremena, ko da sam ja neku sudbinu narodu određivao. Ko da sam ja izvikao sve ovo, znaš i sam šta je fotografija, može i u arhivu da zaluta, pa dokaži ti posle da si bio samo jedan Šumadinac i jedan seljak... Šta ima da ti pričam: slikati se treba posle rata, ne вреди pre, a nisam ni rad da mi psiju mater i kad se bude stradalo da pitaju kud li se dede onaj čičeganja što je okićen i šaren vuko mačka za rep pa se još i slikovo.

Seti se ja, sinovče, kako je bilo pred rat četneste. I onda su se mlogo radovali unapred, kad ono u Sarajevu ubiše princa i njegovu ženu. A kad zagusti, nesta vikača i bukača, izmakoše se.

Skloni, čiča ruku sa očiju, – viče me jedan momak, đak li je, student li je – nemoj da se stidiš, veli, nek se stidi knez Pavle.

A što da se stidi knez Pavle? – ne znam, ruku na srce, Karađorđevići nikad nisu bili protiv džumbusa.

Knez Pavle mora da se stidi, – pljunu onaj dečko vako pored mene, a oči mu uzagrire – on je izdajnik naroda!

Dobro, mislim se ja onda: ako ste vi to o knezu Pavlu sve utvrdili, na njegovu dušu; ne bi, mislim se, bilo lepo da vi čoveka izdajicom nazivate, naprazno; ali ako ste vi to sve proučili i ako za sve to imate dokaze... platiće svako svoje lolinstvo, pa i knez Pavle. Dotle oni već završiše sa mnom, izgrdiše me i naružiše pa okretoše leđa, odoše da traže drugog kom će da se rugaju i obraz da pljuju sve u ime nekog obraza narodnog.

E pa dobro, raspitaću se ja i za kneza Pavla, da vidim ja šta je on to teo i šta je radio pa ću znati da l' je on izdajnik, ili je, možda, video više, bolje i dalje nego ova dečurlija.

Pošteno da ti kažem, sinovče, nisam budala, vidim što vidim, naoblačilo se grdno; opet jeka od svatova, opet se neko „carstvo nebesko“ spominje i neko Kosovo priprema – stra me, politika je kurva, svaka kuka sebi vuče, za mene je bolja ona koja manje košta i manje krvi proliva, bojim se plitke pameti i praznog junačenja, stalno su mi pred očima gomile mrtvi i ranjeni u prošlim ratovima, pa pomišljam: možda se to i knezu Pavlu tako javlja. Videću, valjda ću i doznati, moraće to sve na videlo.

Udarim ja pored oluka i čepenaka, izvučem se iz varošice, sve pored zidova ko da sam nekom nešto skrivio, ko da sam, bože mi oprosti, i ja neki izdajnik; skinem ona odličja, operušam se i bi mi lakše, ozbiljniji sam pred sobom.

Idem kući i vidim, teretnjak pun vojske i topova. I odnekud i nekoliko popova. Šta će oni? I kud će. A vojska peva. Valjda i popovi pevaju, ali se to ne čuje. Mlogo se peva i psuje. To se bez krvi goleme ne završava. Tako smo mi i onoga rata. Za to smo uvek kadri.

Idem ja i razmišljam tako, kad li Vasilije izbi preda me. I on pobego, udario prečicom iz čarsije. Ni jednog odličja na njemu. Pita me da l' je vako i u drugi naroda u ovoj našoj državi, da l' se svi vako raduju i alauču što je svršen taj pakt, ili je ovo vako samo u ovoj našoj Srbiji i po Beogradu. Stra ga, veli, da mi nismo sami, da se ne nadimimo i opet na se tržemo što podneti ne možemo. Stra ga da drugi opet ne izmaknu guzicu, a ludi Srbi ostanu na biljegu.

E pa mi smo obilježeni, poodavno, imadosmo se na kog umetnuti, mislim se pa kažem: Pusti me, Vasilije, dosta si mi sikiracija naturo prošlog rata, nemoj i za ovaj.

Prođem pored škole, a tamo deca, osnovci, bre, pušteni u sampas, nit uče, nit idu kućama, viču: Bolje grob nego rob!

Ja se prekrstim. Ne daj im, bože, da probaju ovo što viču, ne znaju deca šta govore.

Konji u senici

Sinovče, slabo ja spavam, nikad nisam bio neki spavač, a pogotovu sad, ovde u zatvoru. Znaš kao je starcu u zatvoru, pred grobom si a drže te pod ključem. Često ja noću prebiram po glavi pa mi se događaji javljaju ko na dlanu.

Sedim ja pred mojom stalom. Miriše mi konjska balega pa ko da vidim moje konje, al ne znam de – čuo sam da su sa devetnaestim pukom otišli u Makedoniju. Pripalim cigaru – neće me konji obrukati, odgledani su ne može biti bolje, mogu haubicu iz najveće lokve sami da istrgnu, mirni su i potegaoci pa će nji vojska zavoleti, povešće o njima računa – smatram, konji su u rukama seljaka, domaćinski sinova, ne daju se konji činovnicima. Pa je l' tako?

Šta radiš tu, Milutine? – trže me moja Živana. Ja joj kažem da o konjima našim razmišljam.

Šta razmišljaš, crni Milutine, eno ti konja, veli, u senici.

Čekaj, ženo, otkud konji u senici? – ja ko da sam maljom u teme udaren.

Eno, – veli Živana – vojnički konji pasu u senici.

Šta će konji u senici – trčim preko Rovića polja prema Kapetanovom polju i zaista: vojnički konji pasu po žitima, u aprilu. Zar smo zato urlali „bolje rat nego pakt“ i princa Pavla osudili na veleizdaju i zar je zato vladu preuzela vojska! Nemci nam porušili Beograd, a vojnički konji pasu po žitu; čemu tek treba da se nadamo! Jurim rage iz žita. Šta je to sa vojskom kojoj smo mi pre dvajestak godina predali sudbinu naroda i države, šta je to sa državom koju smo stvorili? Zar zato Milutin izgubio oko?! Potežem ragu busenjem, a ni one se ne boje, krlješte se na me. Ne boje se, ostale bez domaćina i bez komande, to ti dođe ko i kad se ljudi oslobode vlasti i zakona.

Udarim ja preko Mijailovog polja. Ne mogu očima verovati – vojnički kazani pored sokaka.

Amovi po vrzinama, bačeni.

Po votnjacima i oko vrzina topovi.

U Velikoj livadi – tenk.

Sanduci puni municije u jarkovima.

Mitraljezi po travi.

Šta je ovo? Zašto smo plaćali porez? Koliko je volova i svinja, i suvi šljiva, koliko žita prodato da se kupi ovo oružje – mi nismo imali fabrike da sami pravimo, mi smo za oružje od usta odvajali. Pa zar sad to sve da šćerdamo, sunce ti! Da bar nismo 27. marta onoliko vikali i mahali barjacima.

Udarim pored stubline da se od muke vode napijem, kad – eto Vasilija. Izađe preda me pa se kezi: Jesmo li mi plaćali porez državi za vojsku i oružje, da nismo štogod ostali dužni, Milutine? Sanćim, ne znam da smo mi to sve ljucki odužili.

Spasenija Račova zakukala na Prostruzi. Skinula maramu i vako maše. I ona juri konje iz žita. I grdi. Da je sreće, konji bi topove vukli, ne bi po žitima vršljali. Rage se na nju krlješte, čulje uši.

Vasilije gleda, pa se krsti: Šta misliš, Milutine, šta li će nemački konji da pasu kad naši pasu žito?

Po selu još gore. Razmilela se vojska. Pojedinačno i u manjim grupama, po dvojica, trojica. Traže preobuku. Nude nova vojnička odela za bilo kakav gunj, a šinjel daju pride.

Uđem u kuću, imam sta videti. Na stolicama šinjeli, koporani.

Žta je ovo? pitam Živanu.

Što mene pitaš, Milutine, otkud ja mogu da znam? Ja vidim što i ti vidiš: presvlači se vojska.

A ko će da nas brani? – pitam ja pa dođem sam sebi smešan šta ja nju pitam, za ovo bi trebalo priupitati Aleksandra i Pašića, moje komandante, one nesretnike što su ostali po Albaniji, poručnika Garašanina i Mladena Marka Jerinića, oni su vaku državu teli. A kad bude kraj kraju, za ovo presvlačenje vojske trebalo bi priupitati i onu dečurliju što su vitlala barjacima i pevala pre vremena – zašto su se toliko dernjali... Al dobro, idemo dalje.

Po davnašnjem običaju, iskupljamo se kod škole da slušamo vesti sa frontova. A vesti, svakojake. Naši Šumadinci, priča se, pod komandom armijskog đenerala Milana Nedića napreduje kroz Bugarsku, stigli u DŽumaju. Posle doznamo – jesu stigli, ali kao zarobljenici. Ubrzo Branko Stanković stiže uplašen – stigli Nemci u čarsiju.

Kako, bre, je li pao Oplenac?! – pitam ga.

I Oplenac – veli Branko Stanković.

Bez borbe, pa ljudi, zar Oplenac, da padne bez odbrane? – ja po svome. A Branko se nasmeja: Ko će da brani Oplenac? Kome je u vakoj državi do Oplenca? Oni sa Oplenca su i krivi za neki slom. Ako su teli, veli, da nam neko brani Oplenac što su upropastili Srbiju? Drugi nisu ko mi, veli Branko, ljudi Šumadinci koji ginu po albanskim gudurama il Kajmakčalanu i po drugim tuđim krajevima. Drugi su drugo. Pametniji su. Pametan je Branko, školovan čovek, ratovao tri rata ko i ja, rezervni je kapetan, al prestario. Nikom ova država nije bila svoja, veli, svi su joj kopali raku, sad je mrtva. Da ako mi Srbi sad štogod naučimo i opametimo se.

Bogami se i naša mladež ušukutрила. Ne znaju šta dolazi. Raspituju se deca kako je bilo za prošle okupacije. Sad traže da slušaju priče kojima su se do juče potsmevali.

Nastaviće se...